

ΣΗΜΕΡΑ

8

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1933

ΧΡΟΝΟΣ Α.
ΔΡΑΧΜΕΣ 5

ΣΗΜΕΡΑ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΑΧΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ :

Π. Ν. ΚΑΡΑΒΙΑΣ, Ξ. ΛΕΥΚΟΠΑΡΙΔΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΑΔΗΣ, ΦΑΝΗΣ ΜΙΧΑ-
ΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Τ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ,
ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ — — — — —

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ : Μόνον έτήσιες : Δρχ. 50. — Έπαρχίες 60. — Έξωτερικό ένα δολλλάριο.
ΓΡΑΦΕΙΑ : Όδός Άμερικής 16α (Έκδόσεις «Φλάμμα») ΑΘΗΝΑ.
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ : Ξ. Λευκοπαρίδης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΛ. ΠΑΡΑΣΧΟΥ Τò πρόσταγμα του Καιρού μας.
ΦΑΝΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης.
ΚΩΣΤΑ ΟΥΡΑΝΗ Οι έντυπώσεις του Λέ Κορμπυζιέ από την Έλλάδα.
ΛΙΝΟΥ ΚΑΡΖΗ Έλληνες τραγικοί - Ντάντε - Σαίκσπηρ.

Σημειώματα : Διαβάζοντας (Γιάννη Άναγνωσταρά). — Έιδεαλιστική άκριβολογία. — Έρρε-
κος Μπρεμόν (Κ. Παράσχου). — Τò Έλληνικό βιβλίο (Λ.). — Βιβλία που λάβαμε. — Η
νέα μας διεύθυνση. — Διόρθωση.

ΤΥΠΟΙΣ ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, 10

ΣΗΜΕΡΑ

Χρ. Α'. — Άρ. 8, Αύγουστος 1933

ΤΟ ΠΡΟΣΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

Je suis un homme en proie au temps
et au problème total

Drieu La Rochelle

Πιστεύω ότι τη στιγμή τούτη και κείνος άκόμα που θά μπορούσε να
δει στην άληθινή τους προοπτική και όχι κατ' ανάγκην μεγαλωμένα, σαν κον-
τινά, τὰ σύγχρονα γεγονότα, δε θάταν δυνατό να παραγνωρίσει τόν κύριο και
ούσιαστικό χαρακτήρα τους : θέλω να πω την με κάθε τρόπο και από παντού
πρόσκληση για δράση.

Άν, σ' όλες τις εποχές ή δράση ήταν ό πιό ορατός μοχλός της ζωής,
εκείνος που πρώτιστα πλάθει και διαμορφώνει την πραγματικότητα, πίσω από
τό μοχλόν αυτόν, ώστόσο, διαφαίνονταν δυνάμεις όχι τόσο άμεσα, έξίσου, όμως,
κάποτε, σημαντικά πλαστουργικές. Μια τέτοια δύναμη ήταν, στη Γαλλία,
ή διάνοηση, φιλοσοφική και επιστημονική, στα πενήντα χρόνια, τὰ πριν
από την Έπανάσταση. Στο χρονικό εκείνο διάστημα, τò τόσο σύντομο
σχετικά με την επίδραση που είχε στη ροή της Έστορίας, ή σκέψη, και ή
πιό άδολη άκόμα, στάθηκε κάτι άπόλυτα ισοδύναμο με τη δράση, αν όχι
ύπέρτερό της.

Υπέρτερη όχι, βέβαια, με την έννοια ότι ή δράση έκπηδοῦσε από τη
σκέψη—δράση και σκέψη είναι πολύ στενά συνυφασμένες ώστε να μπορεί κα-
νείς να καθορίσει την χρονική τους άλληλουχία — αλλά με την έννοια ότι
ή σκέψη ήταν κάτι πολύ ολοκληρωτικώτερο από τη δράση. Ότι στα πενήντα
εκείνα χρόνια, σαν την άρχαία μυθική θεότητα, που έκλεινε και τὰ δυò ανθρώ-
πινα φύλα, άρσενικό και θηλυκό, έκλεινε μέσα της δράση όχι δυνάμει μόνο,
άλλά — αν τò πει κανείς παραβλέποντας την άντινομία—και ένεργεία, τόσο ά-
μεσα ή σκέψη τότε και ή πιό άφηρημένη άντιλαοῦσε τή δράση, τόσο κατ' εὔ-

θεϊαν ἐκπορεύονταν ἀπὸ κείνην, τόσο στενὰ ἦταν μ' ἐκείνην συνυφασμένη, τόσο ὁ ἐσώτερός της παλμός, ἡ βαθύτερή της δυναμικότητα, ἦταν δυναμικότητα δράσης ὅσο καὶ σκέψης.

Στὴν ἐποχὴ μας θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται ἀκόμα πιὸ ἐντονα, ἀκόμα πιὸ φανερά καὶ πολὺ καθολικώτερα παρ' ὅτι στὰ πενήντα χρόνια, τὰ πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ σκέψη, κάθε εἶδους σκέψη, ἐκπορεύεται τόσο ἄμεσα σήμερα καὶ τόσο ἄμεσα ἐπιστρέφει στὴ δράση, τόσο ἄμεσα μετουσιώνεται σὲ δράση, ὥστε σὲ ὠρισμένες περιστάσεις, χάνει σχεδὸν τὸν οὐσιώδη της χαρακτήρα, τὸ θεωρητικὸ καὶ ἀνιδιοτελῆ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶναι μιὰ «*cancilla actionis*» ὅπως ἦταν ἡ φιλοσοφία τῆς θεολογίας στὸ Μεσαίωνα, παθητικὴ καὶ πειθήνια, δίχως αὐτενέργεια καὶ αὐθυπαρξία, ἕνα παρακολούθημα καὶ ἕνα συμπλήρωμα τῆς δράσης. Ὅτι ἡ σκέψη παίρνει συνθήματα καὶ αἰτήματα ἀπὸ τὴ δράση. Ὅτι κι' αὐτὴ κάνει—θέλοντας καὶ μὴ—«*πρὸ παντὸς πολιτικῆς*» ὅπως θέλει καὶ προστάζει ὁ Maugras. Ὅτι ἡ σκέψη, γιὰ νὰ μεταβάλῃ κάπως μιὰ περίφημη φράση, πρόδωσε τὸν ἑαυτὸ της. Ἐγκαταλείφθηκε, δεμένη χεροπόδαρα, στὴ δράση. . .

* *

Ὅσο καὶ ἂν καθορίζεται ἀπὸ τὰ ὑλικά αἰτία καὶ ὅσο ὑλικούς, τελικά, σκοποὺς καὶ ἂν ἐξυπηρετεῖ ἡ σκέψη, ἔχει, ὠστόσο, τὸν τρόπο ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ γεγονότα, νὰ κλείνεται στὸν ἑαυτὸ της. Ὅχι μονάχα ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, πὺ μπορεῖ νὰ ὑψώνει ἀνάμεσα τῆς καὶ ἀνάμεσα τοῦ κόσμου καὶ γεωμετρικά ἀκόμα θεωρήματα, γιὰ τὰ γίνεται ὅσο τὸ δυνατό πιὸ μακρυνὴ καὶ ψυχρὴ—*nec ridere, nec sentire, sed intelligere*—ἀλλὰ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ. Ὁ Montaigne, κύτταξε τοὺς θρησκευτικὸς πολέμους πὺ σπάραξαν τὴν ἐποχὴ του, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του, τὴν κόμμοδη καὶ ἀσφαλῆ, ἀλλὰ καὶ κάπως ἀνανδρῆ, ὅμως, σκοπιὰ τοῦ σκεπτικιστῆ. Ἦταν σκυμμένος στὴν ἀνεξάντλητο ἐνδιαφέροντος θεώρηση τοῦ ἑαυτοῦ του, δικαιολογούμενος, ἄλλωστε, γιὰ τὴ σιβαριτικὴ αὐτὴ ὀμφαλοσκοπιὰ—*l'éternelle contemplation du moi*—ἀρκετὰ χαριτωμένα καὶ πειστικά: «*Je n'ay veu monstre et miracle au monde plus exprès que moy-mes mes; on s'apprivoise à toute étrangeté par l'usage et le temps; mais plus je me liante et me connois, plus ma difformité m'estonne, moins je m'entends en moy.*» Καὶ ὁ Ντὰ Βίντσι, λέγει ὁ Πέιτερ, ζεπέρασε κάθε ἀνθρώπο στὴν ἀδιαφορία πρὸς τὴν πολιτικὴ. Μιὰ τακτικὴ εἶχε, τὴν ἴδια πὺ σύστηνε καὶ ὁ Ναπολέων στὸν ἔρωτα: νὰ φεύγει μπρὸς στὴν καταιγίδα. Ἦταν μὲ τοὺς Σφόρτζα ὅταν κάτεχαν τὴν ἐξουσία, καὶ ἐναντίον τους, ὅταν τὴ χάναν. Πολὺ κόμμοδη ἀσφαλῶς, τακτικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ σύμφωνη μὲ τὸν «*παρασιτικὸς*» καὶ ὄχι «*ἀνδρικό*» χαρακτήρα τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ σκεπτόμενου. Ἀκόμα γενικώτερα, κατηγορηματικώτερα καὶ μὲ μιὰ θηλυκὴ ὀλότελα νωχέλια ἀνθρώπου παρακιμῆς, ὠριζε ὁ Βιλλιέ-ντέ-Λιλ-Αντάμ, τὴ «*στάση*» τῆς σκέψης: «*J'ai trop pensé, ἔλεγε, pour agir.*»

* *

Ὅτι ὡς ἕνα σημεῖο ὑπάρχει μιὰ τραγικὴ ἀντινομία μεταξὺ σκέψης καὶ δράσης, μεταξὺ τέχνης καὶ δράσης, κανένας δὲ μπορεῖ νὰ τὸ ἀρνηθεῖ. Ὁ τεχνίτης γιὰ ν' ἀκονίσει τὴν τεχνικὴ του, γιὰ νὰ ὠριμάσει ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἐσωτερικά καὶ μορφικά, πὺ θὰ γονιμοποιήσουν τὴν τέχνη του, πὺ θὰ τῆς ἀσφαλίσουν τὸ βαθμὸ τῆς τελειότητος πὺ ὄνειροπολεῖ, πρέπει νὰ δώσει ὅλη τὴν προσοχὴ του στὰ καθαρῶς ἐσωτερικά στοιχεῖα τῆς τέχνης του, στὰ «*ἐνδοκαλλιτεχ-*

νικά» νὰ μὴν ἀφήσει τὴν προσοχὴ του νὰ περισπασθεῖ ἀπὸ «*ἐξώτεχνα*» στοιχεῖα. Θὰ ζητήσουμε ἀπὸ ἕνα μουσικό, ἀπὸ ἕνα ζωγράφο, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἕνα ποιητῆ, πὺ μέσζ στὸ ὑλικὸ του περιέχονται ἰδέες καὶ σκέψεις, νὰ μὴ ἐνδιαφερθοῦν, προπαντός, γιὰ τὸ ὑλικὸ πὺ κατεργάζονται; Καὶ θ' ἀζιώσουμε ἀπὸ ἕνα φιλόσοφο, ν' ἀφήσει μέσα στὰ καθαρὰ προβλήματα τῆς σκέψης, νὰ εἰσχωρήσουν προβλήματα πὺ θ' ἀχνίζουν, ἴσως, ἀπὸ τὴ ζέστα τῆς πὺ ἀίμεσης πραγματικότητος καὶ πὺ ἀπὸ τὴ λύση τους θὰ ἐξαρτοῦνε τὴν τύχη τους ἑκατομύρια ἀνθρώποι, πὺ δὲ θάνατι, ὅμως, προβλήματα τῆς καθαρῆς σκέψης;

Ἀντινομία λοιπόν; Οἱ πιστοὶ «*clercs*», καλλιτέχνες καὶ διανοούμενοι, δὲν τὴ δέχονται κἂν. Γι' αὐτούς, σκέψη καὶ δράση δὲ δημιουργοῦν σύγκρουση μέσα στὸν ἴδιον ἀνθρώπο, εἶναι πράγματα ἐντελῶς διαφορετικά, ἡ σκέψη ἔχει αὐτοτέλεια πὺ μιὰ μονάχα στάση ἐπιβάλλει: τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ δράση.

Ἐκεῖ κάπου, μακρυνὰ ἀπὸ τὴν «*πρόστυχη καὶ ταπεινωτικὴ*» δράση, σ' ἕνα τόπο ἰδεατό, βρίσκουν τὸ μόνο χῶρο πὺ τοὺς ταιριάζει. Χῶρο κλεισμένον στεγανά, φωτισμένον πάντα ἀπὸ τὸ ἴδιο ψυχρὸ καὶ ἀμετάβλητο φῶς, φῶς ὄψιμου φθινόπωρου, καὶ ὅπου ποτὲ δὲ φτάνουν οἱ θόρυβοι καὶ οἱ ἀναθυμιάσεις τῆς ἀγορᾶς, οἱ κραυγῆς τῶν παθῶν, οἱ δυσωδίες τῶν ταπεινῶν συμπεφόντων. Ἐκεῖ, σ' ἄλλοι μάγοι καὶ ἀλχημιστές, κατεργάζονται τὰ πολυτιμώτατα τριδίπλα ἀποστάγματα τῆς σκέψης τῶν καὶ τῆς τέχνης τῶν. Ἀποστάγματα πὺ θὰ θρέψουν, θὰ ζωογονήσουν, θὰ δροσίσουν τὸν κόσμο. . .

* *

Ὅχι! τὴ δῆθεν «*ἀνώτερη*», τὴ δῆθεν «*μοναδικὴ*» αὐτὴ στάση τῆς σκέψης, πὺ τώρα τελευταῖα ἀρχίζει νὰ βρίσκει θιασῶτες καὶ στὸν τόπο μας, καὶ μάλιστα, ἀνάμεσα στοὺς νέους, ἐγὼ τὴν ὀνομάζω μὲ τὴ μόνη λέξη πὺ τῆς ταιριάζει: τὴ λέω εὐνοχισμὸς. Ὅταν ὅπως στὴν ἐποχὴ μας, πυρακτώνεται κάθε στιγμὴ γύρω σου ἡ ἀτμόσφαιρα, ὅταν κάθε στιγμὴ ξαπολυμένες γύρω σου δυνάμεις καταχθόνιες, ζυμωμένες μὲ λάσπη καὶ χολὴ ἀπειλοῦν νὰ σοῦ στερήσουν ὄ,τι πὺ πολὺτιμο ἔχεις, πάνε νὰ σοῦ ποδοπατήσουν τὸ πὺ ἄγιο αἰσθημά σου, τὸ αἰσθημα τῆς ἀνθρωπιᾶς, πὺ αἰῶνες ἀγωνίστηκαν γιὰ νὰ στὸ πλαστοουργήσουν, τὴν ἀξιοπρέπεια, τὴν τιμὴ, τὴν ψυχὴ, τὴν ὑπόστασή σου, ὅταν καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ ζωὴ σου βρίσκεται στὴ διάθεση ζετσίπτων ἀλητῶν πὺ ἕνα μονάχα πόθο ἔχουν, τὴν κατὰληψη τῆς ἀρχῆς, καὶ ἕνα ὄπλο, τὴ γυναικεία παθητικότητα τῶν μαζῶν, τότε δὲ μπορεῖς νὰ κλείνεσαι στὸ καυκί σου, στὸ ρωμαντικὸ πύργο σου καὶ νὰ παίρνεις γιὰ ἔμβλημά σου τὸ «*μακρυνὰ ἀπὸ τὴ χλαλοῆ!*». Δὲ μπορεῖς ρωτήματα, αἰτήματα, προβλήματα πὺ σὲ ζώνουν ὄλο καὶ πὺ στενὰ καὶ πὺ νοιώθεις κάθε στιγμὴ τὴν πύρινη ἀνάσα τους στὸ προσωπὸ σου, νὰ τ' ἀναμερίζεις καὶ νὰ λές: δὲ μ' ἐνδιαφέρουν! Δὲν μπορεῖς ἂν θές νὰ προσφέρεις κάποιον ἀντίκρουσμα στὸν τίτλο «*σκεπτόμενος*» καὶ νὰ μὴ κοροειδεύσαι οὔτε νὰ κοροειδεύεις, νὰ ξεχνᾶς ὅτι τὸ μεγαλεῖο τῆς σκέψης, ὁ πὺ εὐγενικός της προορισμός, ὑπῆρξε πάντα νὰ θυσιάζεται. Δὲ μπορεῖς νὰ ξεχνᾶς ὅτι ἂν στὴ ζωὴ σου, σήμερα, μπορεῖ νὰ φυσήξει κάποιος ἀέρας ἠρωῖσμοῦ, ὁ ἀέρας αὐτὸς θὰ φυσήξει ἀπὸ τὸν ἀγῶνα. Δὲ μπορεῖς νὰ ψιλοσκοκινίζεις καὶ νὰ ψιλολογεῖς, νὰ κάθεσαι νὰ ψιλοκεντᾶς, ὅταν ξέρεις ὅτι ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ βάρβαρα χέρια μποροῦν νὰ ξεσκίσουν τὸ πολὺτιμο ὑφάδι τῆς ζωῆς σου. Δὲ μπορεῖς νὰ καμῶνεσαι πὺ πιστεύεις, στὰ βάθη σου, πραγματικά ὅτι προδίνεις τὸν προορισμὸ τοῦ σκεπτόμενου ὅταν κατεβαίνεις στὴν ἀγορὰ, στὴν ἀγορὰ ὅπου ἀδελφώνονται οἱ πόνοι καὶ οἱ χαρὲς τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὄχι ὅταν σὰ στεγνὸς καὶ κρύος ἀριστοκράτης ἀπομακρύνεσαι καὶ κλείνεσαι στὸν ἑαυτὸ σου. Πρέπει στὰ μεγάλα, στὰ κυρίαρχα

ρωτηματα τῆς ἐποχῆς σου — καὶ ξέρεις καλὰ ποιὰ εἶναι — νὰ πεῖς ἓνα ναι ἢ ἓνα ὄχι! Τὴν ἀπάντησιν αὐτὴ δὲ μπορεῖς νὰ τὴν ξεφύγεις. Ἄν τὴν ξεφύγεις θὰ πεῖ ὄχι πὼς βλέπεις τὰ πράγματα «ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἰωνιότητος» — ποιὸν θὰ γελάσεις, ἐξυπνε ἀνθρώπε; — ἀλλ' ὅτι σοῦ ἔλειψε καὶ τὸ τελευταῖο ἀχνάρι τοῦ ἀντρισιμοῦ. Ὅτι κατάντησες ἓνα ταπεινὸ σκουληκι πού ὑφαίνει τάχατες τὸ πολύτιμο ὑφάδι του, τροφή καὶ μάννα τῆς γῆς, καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται παρὰ μόνον γι' αὐτό. Ὅτι σοῦ ἔλειψε πιά ἡ δύναμις νὰ νοιώθεις τὸν παλμὸ τοῦ καιροῦ μας, τὸν γλήγορο, λαχανιασμένον στεγνὸ παλμὸ. τὸν τραχὺ καὶ ἐναγώνιο πού καλεῖ ἀπὸ παντοῦ στὴ δράσιν.

Ἄν δὲ δώσεις μιὰ ἀπάντησιν στὸ μεγάλα, στὰ κυρίαρχα ρωτήματα τοῦ καιροῦ σου θὰ πεῖ ὅτι καλὰ ἔκανες νὰ κλειστεῖς στὸ καυκί σου, ὅτι δὲ μπορεῖς νὰ χρησιμέψεις σὲ τίποτα πιά, ὅτι εἶσαι νεκρός!

Κ. ΠΑΡΑΣΧΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

(ΕΝΑ ΨΥΧΟΜΕΤΡΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ)

Μεταξὺ τῶν μορφῶν, πού περιμένουν τὸν εὐσυνείδητο μελετητὴ καὶ προσμένουν ἀπὸ τὰ βῆθη τοῦ μέλλοντος τὴν ἀναγνώρισιν, εἶνε ἀναμφισβήτητα καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Δὲν γνωρίζουμε γι' αὐτὸν παρὰ λίγα πράγματα, ἂν κι' ἔζησε μεταξύ μας τὸν περισσότερο χρόνον τῆς ζωῆς του, μαζὶ μας μίλησε καὶ μὲ μᾶς περιφερόταν μέσα στοὺς δρόμους τῶν Ἀθηνῶν. Σιωπηλὸς δὲν συζητοῦσε παρὰ πολὺ σπάνια. Νόμιζε κανεῖς, πὼς παρακολουθοῦσε τοὺς τύπους ἐκείνους, πού τόσο ζωηρὰ μᾶς ζωγράφισε. Σπάνια τὸν εἶδαν εὐθυμο. Δοσμένος στὴ σιωπὴ του σὰ στὴ σεμνότερη ἱέρεια κοινωνοῦσε μαζὶ τῆς τὸν πόνο του. Γι' αὐτὸν δὲν ὑπῆρχε μεγαλύτερο βασίλειον ἀπὸ τὸ βασίλειον τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ συχνὰ τὸν ἄκουσαν νὰ σιγοψιθυρίζει τὸ στίχο τοῦ Σκώττου ποιητῆ:

Ἡ καρδιά μου εἶνε στὰ φηλώματα,
Ἡ καρδιά μου δὲν εἶνε ἐδῶ!

Εἶχε πλάσει ἓνα θαυμάσιον κόσμον δικῆς του ζωῆς καὶ μέσα στὸν κύκλον τῆς ἐκινήτο ἐλεύθερος. Δὲν δυσανασχετοῦσε ἐναντίον κανενὸς καὶ πρὸ πάντων ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του. Νὰ τὸ μεγαλύτερον μυστικὸ τῆς ζωῆς του. Γεννήθηκε στὴ Σκιάθον τὰ 1851 καὶ πέθανε στὸ ἀγαπημένον του νησί τὰ 1911. Τίποτα τὸ ἀγιώτερον ἀπὸ τὸν ἥρεμον αὐτὸ θάνατον. Ἐκλείσει τὰ μάτια του μέσα στὸ σιγὴ ἐνὸς λευκοῦ δωματίου, ψιθυρίζοντας τοὺς ἁρμονικοὺς στίχους τοῦ κοντακίου τῆς ἡμέρας καὶ περιστοιχιζόμενος ἀπὸ τὰ θλιμμένα πρόσωπα τῶν ἀδελφῶν του. Ἄλλοι ἀπέδωσαν τὸ θάνατον στὸ πιστό, ἄλλοι στὴν ἀδιαφορίαν καὶ στὸ μαρτζι. Πρὸ χρόνων κάποια ποιητικὴ πριγκήπισσα, περνώντας ἀπὸ τὴ Σκιάθον ἐπισκέφθηκε τὸν τάφον του, ἀναψε ἓνα κερί καὶ σκόρπισε λίγα λουλούδια στὸν τάφον του. Νὰ τί γνωρίζουμε γιὰ τὸν ἀσύγκριστον αὐτὸν τεχνίτην. (*) Κι' ὅμως δὲν ὑπάρχει Ρωμῆός, πού νὰ βυθίστηκε σὸν κι' αὐτὸν μέσα στὴ πολυσύνθετη νεοελληνικὴ ψυχῆ, πού νὰ γνώρισε τίς βαθύτερας πληγῆς τῆς καὶ τίς λιγνότερας τρεμούλες τῆς. Ἀκούμπησε στὸ στήθος τῆς πατρίδας του καὶ γροῖχησε τὸν παλμὸ τῆς

(*) Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ ἀπαγγέλθηκε ὡς διάλεξις τὰ 1820 στὸ θέατρο Κοτοπούλη σέορτη, πού δόθηκε γιὰ τὴ μνήμη τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὴν Συντροφίαν τῶν Νέων.

μυστικά, ήρεμα, ἐγκάρδια. Μίλησε μαζί της: συμπόνεσε τὸν πόνο της. Μοιράστηκε τὰ θλιμμένα της δάκρυα. Τὴν ἀκολούθησε πιστὰ μέσα στὶς ἐρημικὲς ἐκκλησίες της, μέσα στοὺς θρησκευτικοὺς ὕμνους της: τὴν ἀντάμωσε παντοῦ στὰ ρόδια ἀκρογιάλια της καὶ στὰ μελιχρὰ δειλινὰ της: τὴν συνώδευσε στὴν ξενιτιά, πὺ μράζωνε. Τὸ μικρὸ νησί του ἔγινε ἡ μεγάλη πατρίδα του. Ἡ πονεμένη καρδιά του, ἡ καρδιά τῶν πονεμένων, πὺ μαζί του συμπόνεσαν τῶν ταπεινῶν πὺ μαζί του χαϊρόντουσαν. Ἀπὸ φυσικὴ κλίση δοσμένος στὴ λατρεία τῆς τρυφερῆς ζωῆς τῆς συχνὰ τραγικῆς καὶ σπανιότατα χαρούμενης μᾶς πικρούσε τὴ ζωὴ αὐτὴ «ἀδόλωτος» μὲ τὸν ἀπαλότερο τρόπο καὶ τὰ θελτικώτερα χρώματα. Ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ στὴν ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχει τὴν ἡρεμὴ χάρη τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν καὶ τὴν φαιδρὴ καὶ μυστικὴ ὄψη τῶν ἑλληνικῶν κοιλάδων. Στὸ βίβλος του διακρίνουμε τὸν «Ἐλεος» ὄχι, ὅπως μᾶς τὸν παράστησαν οἱ πικροὶ τραγικοὶ γοῦμοι φρίκη καὶ ἀνταπόδοση, γοῦμοι γοεροῦς λυγμοῦς, χωρὶς οἶκτο γιὰ τὴν ἀνθρώπινε Μοῖρα. Ἐδῶ βλέπουμε τὸν Ἐλεος ντυμένο τὴν πορφύρα τῆς συγγνώμης γιὰ ὅτι γίνηκε, γιὰ ὅτι γίνεται. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἡ σκληρὴ Νέμεση τῆς εὐθύνης. Ὅλα συμβαίνουν ἀναπόδραστα σὰ μιὰ δοκιμασία, πὺ πρέπει νὰ περάσουμε, χωρὶς γογγυσμὸ σὰ νὰ μᾶς λείει: ὑποταχθεῖτε...

Ἔπιπτε τὸ μεγαλειώδες: ἔπιπτε τὸ καταπληκτικὸ μέσα στὶς συνθέσεις του. Μᾶς ὑποβάλλει: τίς βαθύτερες ψυχικὲς καταστάσεις μὲ λόγια ἡρεμὰ καὶ γλυκὰ μεστὰ ἀπὸ τὸν ἑσωτερικὸ πλοῦτο τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς του. Δὲν ἀπατᾷ. Δὲν ξέρει νὰ ψεύδεται. Δὲν ὑποπτεύεται τίς ἀνθρώπινες πλάνες του. Ἡ ἀτομικὴ του ζωὴ δὲν παραλλάζει ἀπὸ τὸ ἔργο του. Ἀπεναντίας τίς συμπληρώνει στὶς λεπτομέρειες καὶ τίς παρουσιάζει μέσα σὲνα ἰσοκύβητο πλαῖσιο ἀγνότητος. Κάθε γραμμὴ, κάθε χαρακτήρας καὶ τύπος τοῦ ἔργου του εἶνε μιὰ ζωὴ δική του, τὴν ὁποία ἔζησε, στὴν ὁποία πῆρε μέρος καὶ τὴν ὁποία ἀντέγραψε μὲ τὴ δική του τὴν ἰδιόρρυθμη πρωτοτυπία. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ζοῦσε μέσα του σὰ μιὰ μεταφυσικὴ δογματολογία καὶ οἱ τελετές καὶ οἱ μυσταγωγίαι τῆς ἐκκλησίας δὲν ἦσαν ἀπλὲς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις, χωρὶς μιὰ βαθύτερη ζωικὴ ἀνταπόκριση. Κάθε θρησκευτικὸς τύπος, κάθε θρησκευτικὴ χειρονομία εἶχε τὴν ἰδιαίτερη σημασία της, τὴν πρωτεύεικὴ, τὴν αὐστηρή, τὴν ἀρχαίονη. Ἀσκητὴς ζοῦσε μέσα στὴν πίστη του, σὰ μέσα στὸ δικὸ του πλάθειο, τὸ παράδειο τῆς ἠθικῆς καὶ ψυχικῆς ὠριότητος. Μέσα ἀπὸ τοῦς λιγοστοὺς στίχους, πὺ μετέφρασε ἀνδρῖνεται μιὰ καλωσύνη, ἕνα πνεῦμα τόσο χριστιανικὸ, τόσο καλοκάγαθο, πὺ μᾶς μιλεῖ τὴ θεϊκώτερη γλῶσσα τῆς λατρείας του, τὴν ἡρεμώτερη γαλήνη τῆς μοναξιάς του:

Καὶ πάλι κίνησα νάρθω, Χριστέ μου, στὴν ἀλλή σου,
νὰ σὺψω στὰ κατώφλια σου τὰ τρισσαγαπημένα,
ὅπου μὲ πόθο ἀχόρταγθ τὸ λαχταρεῖ ἡ ψυχὴ μου.

Ἡ σάρκα μου ἀναγάλλιασε σιμά σου καὶ ἡ καρδιά μου,
τὸ χελιδνὸ εὖρε φωλιὰ καὶ τὸ τρίγωνο σκέπη
νὰ βάλουν τὰ πουλάκια τους, τὰ δόλια, νὰ πλαγιασοῦν
στὸν ἱερό σου τὸ βωμό, ἀθάνατε Χριστέ μου.

Πολὺ σπάνια ἡ δημοτικὴ γλῶσσα κατῴρθωσε ν' ἀποδώσει παρόμοιους μουσικὸς φθόγγους καὶ μὲ τέτοιο πνευματικὸ περιεχόμενο. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε κατανοήσει βαθύτατα τὴν ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Ἡ ἑλληνικὴ διάθεση καὶ γενικώτερα ἡ ψυχροσύνη τῆς, πρὸ ὅλη τὴ φαινομενικὴ πίστη της ἔχει μείνει κατὰ βάθος εἰδωλολατρικὴ. Πιστεύει, ἀλλὰ πιστεύει μὲ τὸ δικὸ της ζωικὸ τρόπο, ἀποκλείοντας κάθε ὑπερβολή. Ἀλλὰ μὴ νομῖσαι κανεῖς, πὺς λέγοντας εἰδωλολατρικὴ πέρνω τὸν τὸν ὅρο στὴν καθιερωμένη του σημασία. Θέλω νὰ πῶ πὺς διατήρησε τὰ κεφαλαῖα τῆς ἐνστικτικῆς σχεδὸν ἀνέπικρα μέχρι σήμερα. Δὲν ἀπομακρύνθηκε οὔτε ἀπὸ τὴ ζωικὴ ἔννοια τοῦ πόνου, οὔτε τὴν τραγικὴ ἀποψη τοῦ θανάτου τῆς ἀλλοίωσαν οἱ ξενικὲς ἐπαρές, οὔτε τὴν βαθεῖα τῆς προσήλωση στὴν ἐλευθερία τῆς ἀμβλυαν. Τὸ φυσικὸν

περιβάλλον τὸ τόσο γονιμοποιὸ σὲ μεταλλαγές καὶ ἀλλοιώσεις ἐξασφάλισαν στὸ Ρωμῆο μιὰ προνομιοῦχο θέση ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς. Ἀκόμη καὶ σήμερα τὸν συγκινοῦν τὰ ἡρεμὰ συνασθημάτα. Δὲν ἀνέχεται παρὰ τίς ἀπλὲς γραμμὲς. Μποροῦμε μάλιστα, νὰ ποῦμε, πὺς ἀρροῦσι κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀνεξάρτητο τὴ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ. Πέρνοντας ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ τίς ὑγειέστερες ἠθικὲς ἀρχὲς ἀπέδωσε σ' αὐτὲς τὴ ζωὴ, πὺ τοὺς ἔλειπε. Ἀλλὰ κυρίως: στὸν Παπαδιαμάντη ὀφείλουμε τὴν πιστὴ ἀπεικόνιση τοῦ χριστιανικοῦ μᾶς ἐνστικτικὸ κατὰ τρόπον καθαρῶς εἰδωλολατρικὸ, προσανατολισμένο, δηλαδὴ, μὲ τὴ πλαστικώτερη παράσταση τῆς γύρω φύσεως.

Ἄν ὡς ἑλληνικὸν θὰ ἠκρομάζετο: πάντοτε ὅτι προσφέρεται μὲ τὴ λιτώτερη πλαστικὴ διαύγεια καὶ τὴν ἡρεμώτερη, μὲ δυνατότατη στὸ βάθος μουσικὴ συγκίνηση. Ἄν ὡς ἑλληνικὸν θὰ χαρακτηρίζεται ὅτι καταπλήσσει, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προκλεῖ τὸν ἱλιγγο, τότε πολὺ λίγα δημιουργήματα θὰ τολμοῦσαν νὰ κριθοῦν μὲ τὸ μέτρο τῆς ἑλληνικῆς αἰθριότητος, τῆς παρεξηγημένης αὐτῆς: **πλαστικῆς γαλήνης**. Οὐσιαστικῶς δὲν ὑπάρχει γαλήνη στὴν ἑλληνικὴ φύση. Ὑπάρχει, κίνηση καὶ «χάρις», λιτότητα καὶ λαγαρὴ περιγραφή, συγκρατημένο πάθος καὶ μυστικὴ βαθύτητα. Ἡ ἑλληνικὴ ἰσορροπία στηρίζεται πάνω στὴν ἀέννη κίνηση. Ἄν προσθέσετε σαυτὰ καὶ τὴν ἀγάπη στὴ χριστιανικώτερη σημασία της, θάχετε τὴν νεοελληνικὴ ψυχοσύνθεση στὸν εἰλικρινέστερο χαρακτήρα της. Μεταφράζοντας ὁ Παπαδιαμάντης τοὺς «Ψαλμοὺς» κατῴρθωσε νὰ μεταγγίσει σ' αὐτοὺς τὴν ἑλληνικὴ του ἀντίληψη, τὴν εἰδωλολατρικὴ του πλαστικότητα καὶ τὸν αἶθριο καὶ βαθὺ χριστιανικὸ του ἔρωτα. Κατέχοντας τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα σὲ βαθύτερη μοῖρα ἀπὸ τὸ κοινῶς ἀποδιδόμενο στὸν «Ἐλληνα», διείδε, πὺς ἂν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χαρακτήρα μᾶς ὑπάρχει πολὺ θρησκευτικὴ «ἀφέλεια» φθάνοντας κάποτε μέχρι τὴν ἀθεία, ὅμως ἡ μυστικὴ προσήλωση πρὸς κάτι θεῖο εἶνε μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικώτερες δυνάμεις, πὺ μᾶς κρατάει σὲ σεβασμὸ καὶ κατανύξη, σὲ παρηγόρια καὶ ἐλπίδα μπροστὰ στὴν ἐφήμερη τούτη ζωὴ. Ὁ τρόπος αὐτός, πὺ πιστεύουμε εἶνε καθαρῶς εἰδωλολατρικός, ἂν θέλετε μυστικὸς, καὶ τέτοιος διατηρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους μέχρι σήμερα. Οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι, πολὺ λίγο ἐπηρέασαν τὴν ἑλληνικὴ φύση. Γιὰ τὸν Ἐλληνα ἡ ἑσωτερικὴ του συνείδηση, δηλαδὴ κάτι τὸ πολὺ ἀσαφὲς ὑπῆρξε πάντοτε ὁ γνώμονας τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴ ζωὴ, ἡ θεϊκὴ φωνὴ τῆς προτροπῆς ἢ ἐκτίμησης γιὰ τὸ δίκαιο καὶ γιὰ τὰ δίκαια. Ποτέ του δὲν εἶχε δογματικὴ ἀντίληψη τῆς πίστεως καὶ τῆς θρησκείας, τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ. Ὁ Κληρὸς πολὺ λίγο τὸν ἐπηρέασε. Διατήρησε, μάλιστα τόσο ἀκέραια τὴν ἀρχαίικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, ὥστε σὲ πολλοὺς σημερινοὺς τύπους τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου διακρίνουμε αὐτὴ τὴν πανάρχαιη παράδοση. Τοὺς πολυπληθεῖς ναοὺς καὶ βωμοὺς τῆς ἀρχαιότητος, πὺ συναντοῦσε κανεῖς σὲ κάθε του βῆμα ἀντικατέστησαν σὲ χιλιάδες οἱ ἐρημικοὶ ναῖοι τῶν βουνῶν καὶ τῶν κοιλάδων τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, οἱ ἀφιερωμένοι στοὺς ποικιλώνυμους ἁγίους καὶ μάρτυρας τῆς χριστιανωσύνης. Μέσα στὴ μυστικὴ τούτη λατρεία, μέσα στοὺς προσκυνητὰς τῶν ναῶν, στὸ ποιητικὸ καὶ ἐρημικὸ περιβάλλον τῆς τοποθεσίας τῶν ὁ Παπαδιαμάντης αἰσθάνθηκε καὶ διεκρίνε κάτι μέγα: τὴν αἰωνία ἑλληνικὴ ζωὴ στὴν ἀποψη τῆς θρησκευτικότητος. Ἀνεκάλυψε τὴν βαθύτερη πτυχὴ τῆς ψυχικῆς μᾶς ἰδιοσυγκρασίας. Ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ζωὴ σχεδὸν τὸν ἀπορρόφησε:

Γιὰ τοῦτο δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν παρὰ πολὺ λίγο πράγματα. Δὲν συναναστρέφεται παρὰ πολὺ λίγα ἀγαπημένα του πρόσωπα. Ἀποτραβηγμένος ἀπὸ τὴ ζωὴ, ταπεινώνοντας καὶ περιφρονώντας τὸν ἑαυτὸ του ἀρκιέται σὲ νὰ ψάλλει τὸν ἑσπερινὸ στὶς ἐκκληροῦδες τῶν περιχώρων ἢ νὰ μᾶς χαρίζει ἕνα του δῆγημα. Προτιμᾷ νὰ συζητεῖ τοὺς δικούς του, τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοὺς ὁμοίους ἀντοῦσε τοὺς τύπους του. Δὲν τοῦ χρειάζονται παρὰ λίγα πράγματα: εἶχε κατορθώσει νὰ δημιουργήσει ἕνα θαυμάσιο σύστημα ζωικῆς ἀντέκλεισης, ὥστε νὰντικρύζει μὲ εἰρωνικὸ μείδιμα καὶ χαρούμενη ἱκανοποίηση, ἔτι συνήθως ὀνομάζουμε ζωὴ. Ὅμως ὅλα τὸν ἀγγίζαν. Ἀλλὰ τὸν ἀγγίζαν, μυστικὰ, ἑλαφρὰ, ἀνώδυνα. Δὲν τὸν ἐψάσαν παρὰ μὲ ἀγγελικὲς φτε-

ρουγες. Δέν τόν ἐπλήξην κατάκαρδα· δέν τόν ἐπλήγωσαν θανατηφόρα. Καί μόνος αὐτός παρρυσιάζει τὸ μοναδικὸ παράδειγμα συγγραφῆς, πού δέν τόν ἀπασχόλησαν κοινωνικά προβλήματα: Ποτέ δέν ἐπίασε τὸ φευγαλέον δράμα τῆς ἀσφαροῦς καί γιομάτους πόθους, τῆς ἀδέβαιης καί σφιγγώδους ρομαντικῆς ψυχῆς. Δέν ἤλπιζε σὲ καμιά ἐπανάσταση καί δέν πίστευε σὲ καμιά κοινωνικὴ ἀναγέννηση. Ἡ ἀμφιβολία, αὐτὴ ἢ μάλιστα τῆς προσόδου, δέν εἶχε χαράξει στὴν ψυχὴ του τὴ σφραγίδα τῆς. Ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ ἀντιλοῦσε τὰ πάντα καί εὗρισκε τὴ λύση τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου. Ἔτσι ἡ πίστη ἦταν τὸ ὑπέρτατο καθήκον τοῦ βίου του, ἡ πίστη στὴ λυτρωτικὴ δύναμη τῆς καλωσύνης, τῆς ἀγάπης καί τῆς ταπεινότητος. Κι' εἶχε δίκαιο: Δέν ὑπάρχει τίποτε πού νὰ μὴν ὑψώνεται καί νὰ μὴν ἐξωραϊζεται διὰ τῆς πίστεως. Μονάχα στὴν πίστη δέν ὑπάρχει χυδαίωσις. Νὰ ἀπὸ τί πηγάζει ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκείνη εὐγένεια τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὴν ἐποία μᾶς μίλησαν ἔσσι τὸν ἐγνωρίσαν. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ περιφρόνησις του στὴν ἐπίδειξη καί ἡ σαρκαστικὴ ἀδιαφορία του στὶς φιλοδοξίες καί στοὺς ἐγωισμούς. Πίστευε στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καί στὴν ἱερὴ ἀνταπόδοσιν τοῦ μέλλοντος.

Ἡ ζωὴ τὸν κούραζε, ἀλλὰ δέν τὸν κατέβαλε. Ἀναγκασμένος νὰ ἐργάζεται γιὰ νὰ συντηρεῖ τὸν ἑαυτό του καί τοὺς δικούς του δέν ἐγνώρισε τὴν ἡρεμικὴ ἀνάπαυση, πού ζητοῦσε ἡ μοναχικὴ καί ρεμβώδης ἰδiosisυγκρασία του. Πάντοτε νοσταλγοῦσε τὶς ἁρμονικῆς γραμμῆς τῶν ἐλληνικῶν τοπίων καί τὶς ὀλοπόρφυρες ἀνταύγειες τῶν ἀνοιξιάτικων θελινῶν. Ὡς πῶς μας συγκινοῦν τὰ λόγια του, ὅταν συνάντησε κάποιον φίλο του στὸ δρόμο: «Πηγαίνω νὰ προφθάσω τὸν ἥλιο, πού δύει ἔξω δυὸ μῆνες νὰ τὸν ἴδῶ!» Τὰ δημοσιογραφικὰ γραφεῖα, στὰ ἐποία δούλευε ὡς μεταφραστὴς εἶχαν καταρακώσει τὴ ζωὴ του, καί στεγνώνουσαν τὴν εὐτυχία του, ἀλλ' ἔχει καί τὴν πεποιθήσιν στὴν ἰδιοφυΐα του. Ἐγγραφε τὴ ζωὴ του, τὴ δική του τὴν ἀσυνόριστῃ ζωὴ. Εἶχε κατανοήσει τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ πένθους καί τὴν μεταίωσιν τῆς προσπάθειας, ὅπως τοῦ προσφέρουν τὴν εὐτυχία. Ζοῦσε μόνον καί μόνον, γιὰτὶ δέν μπορούσε νὰ πεθάνει, δέν μπορούσε νάντισταθεῖ. Κι' ὅμως παρ' ὅλη τὴν ἀνωφέρεια τοῦ δρόμου του καί τὴ βρῦτητα τοῦ σταυροῦ του δέν βαρηγγκάμισε κατὰ τοῦ θεοῦ του. Καμιά βέβηλη σκέψιν δέν αὐλάκωσε τὴν ἡρεμὴ ὄψιν του. Μέσα στὴ συγχρῶρησιν εἶχε βρῆ τὴν αἰωνία νεότητα. Καί πραγματικὰ εἶχε μείνει παιδί μέγρι, πού πέθανε. Αἰσθάνθηκε τὴν πίστην, τὸν ἔρωτα, τὴν ἡδονὴν καί τὴ φτώχεια, μὲνα λόγο, ὅλη τὴν τραγωδίαν τῆς ζωῆς σὰν ἓνα μεγάλο παιδί, πού πέρνει μέρος στὴ δυστυχία ἢ στὴ χαρὰ τοῦ σπιτοῦ του, χωρὶς νὰ ξέρει γιὰτὶ. Ὑπόμεινε τὸν πόνο μὲ τρυφερότητα.

Δυστυχῶς δέν μᾶς σώζεται παρὰ μίαν τοῦ φωτογραφία μέσα στὴν ἐποία διαβάζουμε τὸν ὑπέροχο χαρακτήρα του. Τὸ Ἐφῆμερο, ἡ Μοιρολατρεία καί τὸ Ἀσκητικὸ πνεῦμα εἶχαν διαπλάσει τὴ μορφὴν του, κατὰ τρόπο περιέργου. Εἶχαν ἀποτυπώσει διαυγέστατα τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς του: Μάτια χαμηλωμένα καί πού μέσα τους ἀναβρῶζει μίαν δειλὴν φλόγα· μέτωπο συννεφιασμένο μὲ βαθειὰς πτυχῆς· στόμα περιέργου σφιγμένο σὰ νὰ μὴ θέλει νὰ μᾶς πει τὸ βαθύτερον πόνο του· μίαν πικρία στὶς ἄκρες τῶν χειλέων του. Κάτι μᾶς τραβάει κοντὰ του: Εἶνε ἡ γενικὴ ἔκφρασις τῆς καλωσύνης καί τῆς ταπεινότητος. Ὅτι καταπλήσσει στὴ φυσιογνωμία αὐτῆ εἶνε μίαν ἐσωτερικὴ φωτεινότητα, περιχυμένη σὰ φωτιστέφανος γύρω σ' ὅλη τῆς τὴν ἔκφραση, μίαν διαύγεια ἀνεξήγητη. Ἡ ἐξωτερικὴ του ἐμφάνισις εἶνε σεμνὴ, μὰ πολὺ φτωχικὴ καί στὰ μάτια τοῦ κόσμου, πού δέν τὸν γνωρίζει· προξενεῖ μίαν ολκτρὴν ἐντύπωσιν. Προκαλεῖ κάποτε τὸν ολκτο καί κάποτε τὴν ὀργήν: Ὁ βασιλεὺς Γεώργιος τὸν ἔλεε στὸ δρόμον καί ὁ Συγγρὸς πού τὸν συναντεῖ τυχαίως, ἀγανακτεῖ: «Ἀνθρώποι τόσο ορακένδυτοι, λέει, δέν πρέπει νὰ περιφέρονται στὴν ὁδὸν Σταδίου.» Κι' ὅταν ὁ σύνωδος του ἀναφωνεῖ: «Ἄδτος εἶνε ὁ Παπαδιαμάντης!» ὁ Συγγρὸς δικαιολογεῖται μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ τοῦ προσφέρει κάτι... Στὴ διάνοια βλέπετε, ἐνὸς πλοῦσιου τὰ πάντα ἐξαγοράζονται μὲ τὸ χρῆμα, ἔστω καί ἂν κάτι λέγεται ἠθικὴ ὑπεροχὴ... Δυστυχῶς παρόμοιες ἐκπλήξεις δέν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τὴν τραγικὴν ζωὴν τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ

ἀνθρώπου. Κάποτε τοῦ προσφέρουν ἀρκετὰ σεβαστὸ προσὸ γιὰ κάποιον τοῦ διήγημα· ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιστρέφει τὰ χρήματα μὲ τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴν φράσιν: «Μοῦ ἀρκοῦν δυὸ δραχμὲς γιὰ νὰ περάσω αὐριο!» Πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ ἐπομένη ἦταν Πάσχα!.. Ἀλλὰ τὶ σημαίνουν δλα αὐτὰ; Γιὰ ἓνα ἀνθρώπον μὲ τόσο πλοῦσιον ἐσωτερικὸν βᾶθος, μὲ τόση ἐνδόμυχη πίστη στὴν ἀξία τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, τὰ χρήματα δέν ἦσαν παρὰ ἓνα μέσον λιτῆς αὐτοσυντήρησης. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῆ ζωὴ, πού προσφέρει στὸν ἀνθρώπον τίς γλυκύτερες ἀναπαύσεις καί τίς ἀπαλλοττερες συγκινήσεις, ἢ μόνον ἀληθινὴ ζωὴ, ἢ ζωὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἀφοσίωσης γύρω σὲ προσφιλεῖ πρόσωπα καί πράγματα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὑπῆρξε ὁ μοναδικὸς καί μεγάλος του ἔρωσις.

Εἶνε βεβκικωμένο πὼς δέν ἀγάπησε· ἀλλὰ πὼς μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν ἔρωτα καί τὴν πατρικὴν στοργήν, μὲ τίς ὁποῖες περιέβαλλε τὴ ζωὴ τῶν ταπεινῶν καί τὴ ζωὴ τῶν θλιμμένων; Τίποτε δέν τὸν ἐνδιέφερε ἔξω τοῦ κύκλου τῆς ἀπεραντῆς καί μεγάλης αὐτῆς ζωῆς, τῆς ζωῆς τῆς ταπεινῆς ἀγιότητος, τῆς σκληρῆς δοκιμασίας, τῆς ἀνυπόκριτης θλίψεως, τῆς μόννης ἡρωικῆς ζωῆς, πού δέν ξέρει νὰ ψεύδεται καί πού δέν ἔμαθε νὰ θεατρίζεται. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲ δόθηκε ἄπλως στὴ ζωὴ αὐτῆ, ἀφοσιώθηκε. Εἶχε γνωρίσει πὼς γιὰ ν' ἀγαπήσει κανεὶς πρέπει ν' ἀφοσιωθεῖ μὲ ν' ἀφοσιωθεῖ σ' ἀγαπημένα τοῦ πρόσωπα μὲ τὴν ἱερὴν πρόθεσιν νὰ τὰ πνευματοποιήσει μέσα στὸ ἔρδ βῆμα τῆς ψυχῆς του. Ἀλήθεια, πού τὴν αἰσθάνθηκαν ὅλοι, ὅσοι πάτησαν θαρραλέα τὴν κορφή τῆς ἐρημικῆς ἀπομόνωσης καί ποτίστηκαν μὲ τὴν δρόσον τῶν θείων ἐρώτων. Ἀπὸ τὸ ψῆλος τῆς ζωῆς αὐτῆς παρατήρησε κι' ὁ Παπαδιαμάντης· βυθίστηκε μπορεῖ νὰ πει κανεὶς στὰ ἄδουτα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καί τὴν περιέγραψε μὲ τὸ μέτρον τῆς δικῆς του, τῆς αὐθόρμητης αὐτογνωσίας. Ἡ πείρα του δέν ἐφθασε μακρύτερα ἀπὸ τὴ ζωὴν του· δέν ἦταν παρὰ γνώσιν τοῦ ἑαυτοῦ· δέν ἐγνώρισε ἄλλα κριτήρια ἀπὸ τῶν αἰσθησέων του καί δέν ἄκουσε ἄλλη φωνήν, παρὰ τὴ φωνὴν τῆς δικῆς του συνείδησης. Ἐβλεπε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὰ ἐσωτερικὰ μάτια τῆς χριστιανικῆς καλωσύνης του. Καί στὰ τραγικώτερα ἐπεισόδια καί στίς ὀμότερες πράξεις τὰ γεγονότα πέρνουν τὸν τόνον μίαν μουσικῆς ἐξήλωσης· ἀποπνευματώνονται· ἐξαγνίζονται. Στίς σελίδες τοῦ Παπαδιαμάντη βασιλεύει ἡ Συγνώμη, τὸ Ἀνεύθυνο, τὸ Ἀναπόδραστο. Δέν ἔχει τὴ δύναμιν νὰ κανεὶς κανένα· δέν ἔχει τὸ θάρρος νὰ πλῆξει· δέν προτείνει καμμιὰ ἀνταπόδοσιν. Περιγράφει ἀφήνει στὸν ἀναγνώστη τὸ περιθώριον τοῦ συμπεράσματος· στὴν κρίσιν μᾶς ἐπαφῆνει τὸν ὑπαίτιον... Ἀλλὰ κι' ἐκεῖ πού μᾶς παρουσιάζει μίαν πραγματικὴν παράστασιν ἢ μίαν ἐρεθιστικὴν συγκίνηση καί κει τὰ συναισθημάτα, πού διαγείρει ἐξαυλῶνται, ἀγγελοποιοῦνται· Κάτι τὸ ἀπόκοσμον ἀναλάμπει μέσα στὴ ψυχὴν του, ὁσάκις συγκεντρώνεται· νομίζει κανεὶς πὼς μετατίθεται· σὲ μίαν ζωὴν μακρυνήν, ἀνεφέλωτην, τολμηρήν· καί στοὺς κοινωνότερους τύπους προσδίδει τὸν τόνον τῆς πνευματικότητος· ἢ πραγματικότητα σχεδὸν ἐξαφανίζεται· μίαν ἀτμόσφαιρα αἰθριότητος καί καλωσύνης περικαλύπτει τὴν μουσικὴν καί φτωχὴν ζωὴν τῆς πατρίδας του. Συνηθισμένος νὰ σέβεται τὸν πλησίον «ὡς ἑαυτὸν» δέν ὑψώθηκε παρὰ πολὺ σπάνια ὡς τὸ νόημα τῆς Ἰψηλῆς Σάτωρας· δέν ἐγνώρισε τὸ θαυμάσιον παιχνίδι τῆς ἀνθρώπινης Κωμωδίας, πού παίζεται γύρω μας· δέν ἔκρινε ποτὲ μὲ τὰ μάτια τῆς αὐστηρῆς ἀντικειμενικότητος· ὁ σαρκασμὸς του δέν ἐφθασε τὴν ἀηδία. Ἀλλ' ὅτι χαρακτηρίζει τοὺς μεγάλους εἶνε ὁ ἐνιαῖος κρῖκος, πού συνδέει τὴ δρᾶσιν μὲ τὴ θεωρίαν, τὴν ἀτομικὴν ζωὴν μὲ τίς κοινωνικῆς συνθήκες, τὴν ἀντικειμενικὴν προσπάθειαν μὲ τὴν ψυχικὴν ἰδiosisυγκρασίαν· ἢ αὐτογνωσίαν, πού πέρνει τὴν πείρα τῆς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν ζωὴν καί πού τὴν ἀφοσιώνει ἢ τὴ μετακλάθει σύμφωνα μὲ τὸ χαρακτήρα. Δυστυχῶς ἡ αὐτογνωσία τοῦ Παπαδιαμάντη ὑπῆρξε πολὺ προσωπικὴ, ὑπερβολικὰ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα καί τὴν ἀτομικὴν ἀντίληψιν, τὴν αὐστηρὴν καί περιωρισμένην σεβόταν φανατικὴν τὴ ζωὴν καί τὴν τέχνην του· αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ μεγαλύτερη πλάνην του καί ἡ ψηλότερη ἀρετὴν του· καί δέν κατάρθρωσε μὲν νὰ προσδώσει στοὺς τύπους του μίαν γενικώτερην καί πλατύτερην ζωικὴν δρᾶσιν κάπως πιδ συγχρονισμένη μὲ τὸ περιβάλλον του, ὅμως τοὺς παρουσίασε γυ-

μνους κι' ειλικρινεΐς· τους περιέβαλε με με τή στοργή τής αγάπης του και τους εξέστανε με τή θέρμη τής πονετικής καρδιάς του· τους έφύσησε μιὰ σιωπηλή τραγικότητα, μιὰ πάλλουσα μουσική κίνηση, μιὰ έσωτερικότητα ζωογονούσα. Δυστυχώς παρ' όλη τήν έντατική του προσπάθεια δέν έφθασε στο τολμηρό σημείο τής δημιουργίας ένός μεγάλου ζωϊκού τύπου, ένός υποδειγματικού συμβόλου· έμεινε πάντοτε στην έπιφάνεια και παρ' όλη τήν ψυχικότητα των χαρακτήρων του δέν κατώρθωσε να μς δονήσει με τό σπασμό των μεγάλων συγκινήσεων. Άρκεΐται στην περιγραφική μουσική τής φύσεως και των όντων, στην ξηρή περιγραφική μίμηση· εΐνε ό μοναδικός, ό ασύγκριτος σκιαγράφος τής άπλης και σιωπηλής ζωής.

Άλλ' ό,τι προσδίδει στα τέλεια έργα τόν αιώνιο τύπο δέν εΐνε μόνη ή ειλικρινεΐα· δέν εΐνε ή πραγματικότητα περιβλημένη έναν άπλε και μουσικό τόνο· δέν εΐνε ή μονομέρεια. Εΐνε πρό πάντων ή καθολικότητα ένός ζωντανού υποδειγματικού συμβόλου. Εΐνε, τέλος, ή ήθικη στάση του δημιουργού άπέναντι τής ζωής και του άνθρώπου.

II

«Πνεύμα ζητώ από τόν ποιητή» έλεγε ό Σίλλερ, «αΐσθημα και μόνον αΐσθημα» ζητούσε ό Γκαίτε· ή αλήθεια εΐνε, πώς τό πνεύμα για να ποδοθεΐ στην πραγματικότητα, για να γίνει ζωή του χρειάζεται μιὰ συναρπαστική γλώσσα· όσον καλλίτερα τό πνεύμα εκδηλώνεται διά του αΐσθήματος, τόσο τό καλλιτέχνημα παρουσιάζεται άρτιώτερο, τόσο πλησιάζει τήν τελειότητα. Άλλ' αν θελήσουμε να ζητήσουμε τις άρχικες πηγές από τις όποιες πηγάζει τό καλλιτέχνημα, πρέπει να στραφούμε στις διάφορες ιδεολογίες, που τό διαπνέουν και που κινούνται γύρω του. Βεβαίως ό τεχνίτης δέν εΐνε μόνο τό γέννημα του περιβάλλοντος· εΐνε εξ ΐσου και δημιουργήμα του έαυτού του· εΐνε μιὰ εστία που δέχεται τό έξωτερικόν φώς και που τό άντανακλά πάνω στην ζωή με διάφορο χρωματισμό.

Τό φυσικό περιβάλλον πρόσφερε στον Παπαδιαμάντη τόν ειδωλολατρισμό του αΐσθήματος και τήν άρτια και συγκεκριμένη περιγραφή τής φύσεως· του δίδαξε τήν αγάπη προς τό φώς και τό σεβασμό προς τόν ήλιο τής πατρίδας του· τόν άπάλλαξε από τή νεφελώδη μεταφυσική του χριστιανισμού στην όποια πίστευε τυφλά και που διέπνεε τό πνεύμα του. Και τρανά δείγματα τής άρχής αυτής μς απομένουν δια τά δημιουργήματα τής φαντασίας του, όπου ό πραγματικός κόσμος αντιγράφεται με τήν ειλικρινέστερη διάθεση και τό δικαιότερο έθνικό χρώμα. Η αγάπη τής γύρω φύσεως μς με τή λατρεία τής έλληνικής ήρεμίας και τό θυμιασμό προς τις άπλες και τόσο βαθύπτυχες αποχρώσεις του έλληνικού ουρανού, δοσμένες σε μιὰ γλώσσα τόσο πειθαρχημένη στον ήχο τής λιτότερης άρμονίας, προβάλλουν φωτεινά σε κάθε σελίδα των έργων του. Όταν άπονέμω στον Παπαδιαμάντη τόν «ειδωλολατρισμό του αΐσθήματος», έχω υπ' όψη μου τό σπουδαίο ρόλο, που παίζει στο πνεύμα του ή ελληνική Φύση· τήν αντιλαμβάνεται και τή δέχεται σε μιὰ νέα ζωή, τήν αΐσθάνεται και τή μουσικοποιεί σαν άρχαίος, χωρίς να έπηρεάζεται από τό χριστιανικό πνεύμα που δεσπόζει στην ψυχή του. Αν στα βήθη του μένει χριστιανός, όμως στα χείλη του μένει πάντοτε ειδωλολάτρης· παράδειγμα τό μοναδικό εκείνο διήγημα «Όνειρο στο Κύμα»: ή διαδοχική άπλότητα των παραστάσεων και των συναισθημάτων, που ξετυλίγονται μπροστά μς υπό τήν επίδραση μιās άγνης έρωτικής διάχυσης, ή φυσικότητα των έντυπώσεων, που προκλούνται μέσα μς στην άπαλότατην έπαφή τους, ή ήρεμη παράσταση τής ώραϊσμένης φύσης δίδονται μέσα στις λιγοστές αυτές σελίδες με τόν ειδωλολατρικώτερο τόνο, σαν ένας ύμνος προς τό φώς. Τό παρθενικό σώμα, που διαφαίνεται κάτω από τό κύμα, μς διεγείρει τήν αΐσθηση, αλλά συγχρόνως και τήν έξαυλώνει και τήν έξαγιάζει υπό τή σιλιπνότητα τής άγνείας του· δέν τήν έξεγείρει με κανένα ήδονικό ρίγος· κάθε άλλο· άπολυτρώνει τήν αΐσθηση, άυλοποιώντας τήν ύλη

μετά τόν πρώτον έρεθισμό. Άλλ' ό,τι καταπλήσει στο διήγημα αυτό εΐνε ή αΐσθηματική τρυφερότητα ή παντελής ξένη προς τή ρωμαντική διάθεση· ένας λυρισμός σχεδόν πρωτόγονος, μιὰ ειδωλολατρεία, ένας πανθείσμος περίεργος έξιδανικεύει και θεοποιεί τις άπλες καταστάσεις, που εξημιούργησε μέσα μς. Και δέν υπάρχει άμφιβολία πως θα μένει τό τελειότερο υπόδειγμα τής υπεροχής του **έθνικού χαρακτήρα** άπέναντι του χριστιανικού στοιχείου. Εύτυχώς ό Παπαδιαμάντης δέν έλησμόνησε ποτέ τόν έθνισμό του.

Γεννημένος μέσα στο πλούσιο φυσικό περιβάλλον τής Σικιάθου, μέσα σε θαυμαστή και ποικίλη βλάστηση, πάνω από ουρανό άρυτίδωτο, δέν μπορούσε παρά να νοιώσει τήν πλαστική άφέλεια του έλληνικού στοιχείου· τα χρόνια τής ασυλλόγιστης μς τόσο γόνιμης άργίας, που νέος, τότε ξεψύλλιζε μέσα στους έρημικούς κάμπους τής πατρίδας του, φαίνεται πως δέν τα σπατίλησε τόσο μάταια. Έκτός του ότι έμελέτησε τήν άρελή ψυχολογία των τύπων του, στην συνεχή τούτη έπαφή του με τήν ελληνική φύση χρωμάτιζε ακόμα και τήν καθρότητα του ματιού του, αυτή, που κυρίως τόν χαρακτηρίζει. Ό Παπαδιαμάντης αΐσθάνθηκε τήν ελληνική διαύγεια και συνεπώς έγνώρισε τήν άσφαλή γραμμή τής πλαστικής άπόδοσης ένός περιγραφικού χαρακτηρισμού· βέβαια δέν φθάνει μέχρι του σημείου του «να αναπλάττει μουσικώς τήν εικονιζόμενη παράσταση» (Δά Βίντσι) και να δίνει τόν άνάλογο μουσικό χρωματισμό στη γυμνή και άδιάφορη φύση· όμως ή μοναδική διαφάνεια των τύπων και των περιγραφών του μς δείχνει τήν άκριβή ειλικρινεΐα και τή σαφή και διύλισμένη έκανότητα του ματιού του προς τήν πλαστική λιτότητα· όπου μάλιστα ή περιγραφική του δύναμη κατορθώνει να διαγράφεται πιστή και σχετικώς περιωρισμένη, σε μιὰ λιτή ψυχολογική άπεικόνιση, τότε ή πλαστική του έκανότητα φθάνει τή σφαίρα ένός άμίμητου ειδωλολατρισμού· τούτο δυνατόν να συμβαίνει πολύ σπάνια· άλλ' όσάκις κατορθώνεται άποστα· τόν άνυπόκριτο άθυμιασμό μς. Στις «Μάγισσες», άφου μς τοποθέτησε μέσα σενα θυμιασμό σεληνόφωτο, κατά τήν ώρα του μεσονυκτίου, «όπου γλύκα και όροσιά και ευωδία, ήχος μουσικός έβγαίνει από τά βουνά, από τους λόγγους, από τους κήπους τριγύρω, ό Γέρω Παρθένης εσταθή κι' εκύτταξε κι' έπόθει και να γροικήσει, και ναπολαύσει απ' όλην αυτή τή γλύκα· αλλά δέν ήσθάνετο πλέον βαθειά, μόνον πόν έθαύμαζε να βλέπει... Αΐφνης εσταθή και εκύτταξε· βλέπει δια μέσου και όπισθεν του τοίχου του... βλέπει από μέσα από τόν τοίχον και εσταντο τρία πρόσωπα.

Ήσαν γυναΐκες, τρεις γυναΐκες γυμναΐ, δλόγγυμναι, όμοιαι με τήν προσηγορούσα Έθαν καθ' όν χρόνον δέν εΐχον χρησιμοποιηθεΐ άκόμη τά φύλλα τής συκής και δέν εΐχαν ραφεΐ οι δερμάτινοι χιτώνες, εις τήν οικίαν του έρεπίου, εις τόν πέλλον τής νυκτός τόν περιαγορούμενον και διατυμζόμενον από τό φέγγος τής σελήνης.

Ήσαν εκεί κι' έπιπτεν ή μία κάτω εις τό έδαφος, σχεδόν γονυκλινής, ή άλλη μισοσηκωμένη, ή τρίτη όρθία άκόμη, εύρίσκοντο ως εις μιστήριον εκεί· δέν ήταν φαντάσματα· ήσαν όλόσωμοι· δέν ήσαν γυμναΐ σαρκός και όστέων, διαφανή «πειριπνεύματα» όπως ήσαν γυμναΐ ένδυμάτων· τί ήθελον;

Ήκέτενον τήν υπέρπλοον, τήν υπέρωρον άργυράν Σελήνην... να εϋδοκήσει να κατέλθει χαμηλότερα, να συγκατεβεί εις τήν άδυναμίαν των νακούσει τας έπωδούς των, να εκπληρώσει τας ευχάς των... Ό Γέρω Παρθένης, φιλόδοξος άνθρωπος όστις άνεγίγνωσκε και έπαλλεν απ' εκκλησίας, εΐδεν, έξέστη, κατεπλάγη· άφηκε πνιγμένην κραυγήν.

Και' άρχάς του έφάνη δι ήσαν φαντάσματα· με τό δεύτερον βλέμμα έννόησεν ότι ήσαν μάγισσαι έδοκίμασε ναποσεισει τήν κεραυνοβόλον ναρκην, ναποτινάξει τόν έργηγοροτα εφιάτην, να κινήσει τας μολυβδίνας κήμας του και να άπέλθει εις τόν οικίσκον του· άλλ' ήταν άργά· ή βραχεία κραυγή του εΐλεν άκουσθεΐ εις τήν σιγήν του ακότους· ή μία των μαγισσών, ή αντικούσασα αυτών τόν εΐδε και ένευσεν εις τας άλλας· και αι τρεις εκαμαν άτακτον κίνημα· ίσως έξήθουν να φύγουν, να κούρουν τήν στίλβουσαν γυμνότητά των από τό φέγγος τής σελήνης, τό όποϊον

προσέθετε την λευκήν ὥραν του εἰς τὸ χροῶμα των. . . Πλὴν ὁ Γέρω Παρθένος τὴν σιγμὴν ἐκείνην ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐχνημοῦσαν ἀπάνω του καὶ αἱ τρεῖς νὰ τὸν πνίξουν.

Τότε χωρὶς νὰ σκεφθεῖ, περιτόμος, λυθείσης τῆς γλώσσης του ἐφώνησε.

— Σᾶς εἶδα, σᾶς ἐγνώρισα, πληροστοίγγυλες μάγισσες! Σᾶς γνωρίζω! Αὐτοὶ θὰ σᾶς μαρτυρῶσιν τοὺς ἀνδρες σας!

Εἶπε ἀληθῆς ὅτι ἐπεύδeto ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ τὸν φόβον του καὶ καμὴν ἐκ τῶν τριῶν δὲν εἶχε γνωρίσει· ἡ δὲ φωνὴ ἐξῆλθε μὲ φοικῶδη σπασμὸν τῆς σιαγότος καὶ τοῦ στόματος.

Αἱ τρεῖς μάγισσαι τὰ ἔχασαν. . .

Τὴν ἐπαύριον ἡ Μυρμήγκαινα, νεαρὰ σύζυγος καὶ μήτηρ τέκνου, δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἔλειπεν ἀπὸ τὴν οἰκίαν τῆς· οἱ οἰκεῖοί τῆς τὴν ἐξητοῦσαν παντοῦ· ἀλλὰ δὲν τὴν εὖρισκαν· τὴν ἄλλην ἡμέραν εὐρέθη τὸ πτώμα τῆς εἰς τὸν κατηφορικὸν ἐκεῖνον δρόμον πρὸς τὸ Παλαίον χωρίον ἐντὸς τῆς μικρῆς χαράδρας ὑπὸ τὰ δένδρα.

Φαίνεται πὼς ἔχει λάβει φάρμακον. . . »

Δὲν πρόκειται νὰ ἀναλύσω τὴν ψυχολογίαν τῶν ὀλίγων αὐτῶν γραμμῶν· ἀπλῶς ἀναφέρω τὴν ἀγαλματένια λιτότητα τῶν εἰκόνων, πού κινοῦνται μπροστὰ μας μ' ὄλη τὴ ζῶσα πραγματικότητα τῆς φυσικῆς των παραστάσεως· οἱ μορφῆς των ἀναπνεύουσι τὸν ἀνοιχτὸν ἀέρα, χωρὶς νὰ καλύπτονται ἀπὸ κανένα μυστικοπαθὲς περιβλημα, καίτοι τὰ πάντα γύρω τους ὑποβάλλουν μιὰ κατάστασιν ζνερὸπαθου μυστικισμοῦ· ἡ πλαστικὴ ματιὰ τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέκλειε κάθε μεταφυσικὴ ὑπερβολή· ἀρκεῖται στὴ γυμνὴ πραγματικότητα· οἱ περιγραφῆς τῆς φύσεως, ὅπως μᾶς τις παρουσίασε στὰ «Ρόδινα Ἀκρογιαλῖα» θάπομείνουν μοναδικὰ ὑποδείγματα ἐνὸς πλαστικώτατου ὕφους· στὴν ἐπαφὴ τῆς φύσεως ὅλα ἀπολυτρώνονται· **αἰσθησις, πνεῦμα, ἀφή.** «Αἱ εὐωδία δλων τῶν ῥόδων τῆς ἀκρογιαλίας, τῶν κήπων, τῆς ἀμφιλύκης καὶ τῆς ἀγῆς ἤρχοντο εἰς τὰς αἰσθήσεις μου καὶ μὲ ἐμῆθυσκον· ὅλη ἡ αἰσθησις, ἡ συνείδησις καὶ ἡ ὑπαρξις μου εἶχον μεταβληθῆ εἰς μίαν ἀπόλαυσιν ἀπείρου εὐωδίας». Στὴν ἀρχὴ τοῦ διηγήματος μᾶς μεταφέρει στὸν κόσμον του μὲ μιὰ θαυμάσια περιγραφή ἀγαπώμενου προσώπου· τὴν παραθέτω δλόκληρη· εἶπε ἀπὸ τὰ μυστικώτερα κομμάτια πού ξέφυγαν ἀπὸ τὴν γραφίδα του· στὸ βάθος τῆς ἀναλύσεως μιὰ θεία εἰκόνα· «Μὴ φροῶς αὐτῶν· μὴ μὲ σύροτε ῥεύματα. . . Περιμένω τὴν τοιοσβία ἐκείνην σιγμὴν! . . . Ὡ, ἄς ἔλθει ἡ σιγμὴ ἐκείνη· εἶπε ἀνταξία τῶν αἰῶνων καὶ εἶτα ἄς ἔλθει τὸ μηδέν· ὦ, ἄς τὴν ἰδῶ. . . πλὴν διαν· Ἐκείνη ἐπὶ σιγμὴν ἀνατείλει εἰς τὸ μηδέν. Θὰ μείνει ἐν μόριον ὑπάρξεως καὶ εἰς τὸ χάος μίᾳ ἀκτις ἀναμνήσεως· ἔπλευσα κι' ἀπέκαμα κι' ἐνυκνώθη. . . Ὁ κρότος τῆς κόπης εἰς τὸ κύμα δὲν ἀκούγεται· νύκτα χωρὶς οὐλήνη» σκιὰ ἀπλώνεται κάτω τῆς ἀκτῆς, τῆς ἀνταυγείας τῶν ἀστέρων ἐπὶ τῶν μαομάρων καὶ τῶν ἐπιτυμβίων πλακῶν· μελάντερον κάτω τὸ σκότος εἰς τὴν ρίζαν τοῦ λόφου, εἰς τὸν ἀφρόν τοῦ κύματος· ὁ φλοῖσθος ἐπιτάττει σιγὴν. . . » (!)

Ἀμέσως διακρίνει κανεὶς, πὼς ἂν στὸ βάθος του ὁ Παπαδιαμάντης εἶπε χριστιανός, ὅμως στὴν ἐξωτερικὴ του διάθεσις μένει πάντοτε εἰδωλολάτρης. Ὁ εἰδωλολατρικὸς τοῦ ἀναπαύει τὴν αἰσθησις, ἐνῶ ὁ χριστιανισμὸς τὸν ἀγιάζει· στὸ πρόσωπο μάλιστα τοῦ διηγηματογράφου μας θὰ διακρίνουμε σ' ἀνώτατο βαθμὸ τὴν συγγένευσιν καὶ τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων· ὁ χριστιανισμὸς του εἶπε χριστιανισμὸς ἑλληνικὸς κι' ὁ ἑλληνισμὸς του ἑλληνισμὸς χριστιανικῶν.

Χριστιανισμὸς . . . τί ἀπέραντη ἔκφρασις! Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Αἰσχύλου τὸν προσηθάνθηκε, ἀφροῦ ἡ μυστικὴ θεοσοφία τῶν ἀρχαίων λαῶν ἐλάτρευσε ὑπὸ διάφορα σύμβολα καὶ ποικίλες μορφῆς μέσα στὴ ριγηλὴ σιγὴ τῶν μυστηρίων τους. Οἱ ἀξίες τῆς ἀγάπης, τῆς συγγνώμης, τῆς δικαιοσύνης, τῆς θυσίας, δὲν εἶνε ἀξίες εὐρεθείσες ἀπὸ τὸ Χριστό· οἱ ἀξίες αὐτῆς λατρεύθηκαν ἀπ' ἑλαους τοὺς λαοὺς εἴτε μέσα στὴ σιγὴ τῆς δυστυχίας τους, εἴτε μέσα στοὺς μυστικούς νχοὺς τῶν διαφόρων αἰρέσεων.

(!) Τὰ Ρόδινα ἀκρογιαλῖα σελ. 1-2 ἐκδ. Φέξη.

Κάθε πνεῦμα δοσμένο στὴν ἐξυπηρέτησιν μιᾶς εὐγενικῆς ἰδέας γιὰ τὴν ἀνθρώπινη καλλιτέρευσις, μέσα στὶς ἀρχὲς αὐτῆς ζήτησε πάντα τὴν ἀναγέννησιν· οἱ ἀξίες αὐτῆς εἶνε τὸ αἰώνιον πνεῦμα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴ μεγάλη παράδοσιν τῶν αἰῶνων· εἶπε ἡ συνεχὴς διαμαρτύρησις κατὰ τῆς βίας καὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως, κατὰ τῆς ἀδικίας τῶν δυνατῶν. Ὁ Χριστὸς δὲ συμπλήρωσε παρὰ τὴν ἱερὴ τούτη διαμαρτύρησιν μὲ μίαν ὑπέροχην χειρονομίαν, τὴ χειρονομίαν τῆς αὐτοθυσίας του. Ἄλλ' ἂν οὐσιαστικῶς ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶνε παρὰ μία νέα μορφή, πού κάτω τῆς σκεπάζονται τὰ αἰώνια μεταφυσικὰ ράκη, αὐτὰ τὰ αἰώνια μεταφυσικὰ φεῦδη — ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τέχνης ὁ χριστιανισμὸς πρόσφερε στὸν ἀνθρώπον ὅ,τι ἀνώτερο κατέχει μέχρι τὰ σήμερα. Ὁ,τι ἐστέρησε τὴ ζωὴ αὐτὸ τὸ ἀπέδωκε στὴν τέχνη. Προωρισμένη ἡ τέχνη νὰ ἐξυπηρετεῖ μιὰ μεταφυσικὴ ἀπολύτρωσις, κινούμενη καὶ δρωσα μέσα στὶς σφαίρες τῆς ἰδέας ἢ καὶ στὸν ἀπατηλὸν κόσμον τῶν παραστάσεων, πού μιμεῖται πάντοτε μὲ πίστη ἀφωσιώθηκε στὴν ἀφηρημένη μεταφυσικὴ τῆς θρησκείας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Βεδῶν καὶ τοῦ Αἰσχύλου μέχρι τὸ Δάντη καὶ τὸ Μιχαήλ Ἄγγελον ἢ τὸ Δοστογιέφσκη καὶ τὸν Τολστόη δὲν ἔπαυσε ἡ θρησκεία, διὰ τῆς τέχνης, νὰ προσφέρει στοὺς ἀνθρώπους τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὴν τεχνικὴ ἀπολύτρωσιν καὶ συγκίνησιν. Κάθε ἔργον τέχνης ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἀποψη μὲγα μέρος του τὸ ὀφείλει στὴ θρησκείαν. Εἰδικῶς μάλιστα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐπηρέασε κι' ἐπηρεάζει ἀκόμη καὶ τοὺς μεγαλύτερους τεχνίτες· αὐτὰ τὰ εἰδωλολατρικώτερα πνεύματα, τὰ πιδ ἀπολλώνεια καὶ διονυσιακά τὴν ψυχὴ, ὅπως τοῦ Γκαίτε καὶ τοῦ Νίτσε, τοῦ Σέλλεῦ καὶ τοῦ Οὐάιλδ, τὸ μεγαλύτερον καὶ σταθερότερον μέρος τῆς μορφώσεως των τὸ χρεωστοῦν στὴ χριστιανικὴ τους συνείδησιν· παράδειγμα οἱ τελευταῖες σκηνῆς τοῦ δευτέρου Φόουστ καὶ οἱ ἐξομολογήσεις τοῦ Γκαίτε στὸν Ἀκκερμαν γιὰ τὴ μεγάλη μορφή τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁμολογία αὐτοῦ τοῦ Νίτσε γιὰ τὴ σημασία τοῦ χριστιανισμοῦ, αὐτὸ τὸ De Profundis τοῦ Οὐάιλδ. Ἡ Χριστιανικὴ συνείδησις εἶνε μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀποχωρισθοῦμε ἀνώδυνα· ἀποτελεῖ αὐτὴ τὴ βάση τοῦ τεχνικοῦ μας ἐγῶ.

Ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει· ἔστω καὶ μιὰ ὑψωμένη συνείδησις, πού νὰ μὴν ἀναγνώρισε τὴ βαθειὰ ζωικὴ ἀξία πολλῶν ἀπόψεων πού μᾶς ἔδωκε καὶ νὰ μὴ τὸν σεβάστηκε ὡς ἀπλὴ τοῦλάχιστον ὑπόδειξις. Ὁ χριστιανισμὸς εἶπε ἡ θρησκεία τῆς ἀνεκτικότητος, ἡ θρησκεία μέσα στὴν ὁποίαν καὶ τὰ πιδ δύσκολα πνεύματα βρίσκουν ἄσυλον κι' οἱ πιδ φιλελεύθερες συνείδησεις ἀναπαύονται· ἐνώσ τὸν καλῶς λαμβανόμενον χριστιανισμὸν, χωρὶς τις δογματικὲς προσθήκες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ στενὸς ὀρίζοντας μέσα στὸν ὁποῖον τὸν τοποθέτησε ὁ κληρὸς κατέστρεψε τις ἀγνῆς ζωικῆς ἀρχῆς ἀπὸ τις ὁποῖες διαπνέονται τὰ περισσότερα τῶν δογμάτων. Ἡ ἐκκλησία ὑπῆρξε ὁ τάφος τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μόνον μιὰ αἰσθητικὴ ἀνάγκη τὴ δικαιολογεῖ μέχρι τὰ σήμερα, μιὰ ἀνάγκη, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν μπορούμε νὰ χωρισθοῦμε ἀπολύτως· τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τὴ μυστικὴ καὶ μεταφυσικὴ συνεχῶς ἡ τέχνη ἐκμεταλλεύεται.

Ἄλλ' ὁ Παπαδιαμάντης δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ ἀπλῶς ἐκμεταλλευτῆς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀπεναντίας· ὁ Παπαδιαμάντης ἀπὸ μικρὸς ἀγάπησε καὶ θερμὰ δόθηκε στὴ λατρεία τῆς ἀσκητικῆς ζωῆς, ἀλλὰ δόθηκε σὰν ἀνθρώπος, πού ἀφοσιώνεται πιστά, σὰν ἀνθρώπος, πού πιστεύει μ' ὄλη τὴ θέρημ τῆς καρδιάς του καὶ πού ἡ πίστις του ἀντικαθιστᾷ τὴ ζωὴ του καὶ πού ἡ πίστις του γίνεται ἔρωσ. Φαίνεται πὼς κληρονομικῶς ἡ ἰδιοσυγκρασία τῶν προγόνων του εἶχε ἐπιδράσει· στὸ χαρακτήρᾳ του· λέγεται πὼς πολλοὶ συγγενεῖς του εἶχαν ἀφοσιωθεῖ στὴ θρησκείαν καὶ πὼς ἄλλοι διέπρεψαν ὡς κληρικοί· ὁ πατέρας του ὑπῆρξεν ἐφημέριος· αὐτὸς ὁ ἴδιος πῆγε στὸν Ἄθω, ὅπου καὶ παρέμεινε ἐπ' ἀρκετὸ διάστημα· Ἀπὸ τότε τὸ πνεῦμα του εἶχε ποτισθεῖ ὄλη τὴ θεία μυσταγωγία τῶν ἱερῶν ὕμνων, ὄλη τὴ μυστικὴ σιγὴ τῶν ὁλονοκτιῶν, ὄλη τὴ μεταφυσικὴ μεταρσίωσις τῆς λειτουργίας· Ὅταν κατόπιν μεταπήδησε στὴν τέχνη, ὁ ἀνθρώπος δὲν ἐλησμόνησε τὸν ἀσκητὴ· ἀπεναντίας ἡ τέχνη του δὲν ἀντικατέστησε παρὰ τὴν πίστιν του· Γιὰ τοῦτο δὲν μπορούμε νὰ ξεχωρίσουμε στὸν Πα-

παδι:αμάντη τὸ ἔργον ἀπὸ τὸν τεχνίτη καὶ τὸν καλλιτέχνη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο· ἔλα μέσα στὶς σελίδες τοῦ συνυφαινόμενου· ὁ χριστιανὸς ἐξαφανίζει τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος συγχωνεύεται μὲ τὸν καλλιτέχνη. Παντοῦ διαλάμπει τὸ πνεῦμα τῆς συγγνώμης καὶ τῆς ταπεινότητος. Ἄλλὰ μὴ νομίζετε πὼς ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Παπαδιαμάντη εἶνε ὁ χριστιανισμὸς τῆς ἐκκλησίας, ὁ συνήθης χριστιανισμὸς, ὁ ἐξωτερικὸς, ὁ κατὰ τύπους, ὁ συμβατικὸς· μέσα στὴν ψυχὴ του ζεῖ ἡ Ἑλλάδα τοῦ μᾶ Ἑλλάδα πραγματική, μεγάλη, τιμιά, ὑποφέρουσα, μυστική, ἡ Ἑλλάδα αὐτῆ, πού δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὴ μεταφυσικὴ «Θεάνθρωπη» τοῦ Σολωμοῦ, πού δὲν ἔχει γνωριμίες μὲ τίς διάφορες Ἑλλάδες τοῦ Ψυχάρη.

Ἄλλὰ γιὰ νὰ μπεῖ μέσα στὴ νεοελληνικὴ ψυχροσύνη ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐμελέτησε ἀπλῶς τὴν ἑλληνικὴ φύση καὶ τὸ ὑπαιθρο· παρακολούθησε ἐλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ σταδιοδρομίαν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἀναχώρησής μὲχρι τῶν ἡμερῶν μας· βαθὺς μελετητὴς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ μὲχρι τὸ Βαλαωρίτη, ἐμπνευσμένος θεολόγος πού γνώρισε ἀπὸ κοντὰ ἑλὴ τὴν ὑψηλὴ ποίησιν πού περικλείεται μέσα στοὺς θρησκευτικοὺς ὕμνους ἀπὸ τὸ Συνέσιον τῆς Κυρήνης καὶ τὸ Ρωμανὸ τὸ Μελωδὸ μὲχρι τὸ Μητροφάνη, βαθὺς ψυχολόγος τοῦ ὑπαίθρου, μᾶς παρουσίασε τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ παράδοσιν στὸν ἀτομικώτερο χαρακτήρα τῆς. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶνε τὸ μοναδικὸν ὑπόδειγμα τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς μας· εἶνε ὁ μόνος πού χωρὶς δισταγμοὺς μπορεῖ νὰ κληθεῖ ἐθνικὸς. Βεβαίως οἱ ξενικὲς ἐπιδράσεις δὲν εἶνε ἀγνωστες στὸν Παπαδιαμάντη. Θαυμαστὴς τοῦ Σαίξπηρ καὶ τοῦ Μίλτωνος, τοὺς ὁποίους ἐγνώριζε ἀπὸ στήθους, μελετητὸς ἐνιχνευτὴς τῆς τέχνης τοῦ Δίκεως καὶ τοῦ Κίπλιγκ, πολὺπειρος ἀναγνώστης ἑλλων τῶν συγχρόνων φιλολογικῶν, μελετητὴς, τέλος ἐνὸς εὐρύτερου τεχνικοῦ περιβάλλοντος παγκόσμιου (1), πολλὰς φορὰς μέσα στὰ ἔργα του ἀφίνει νὰ διαφαίνεται μὴ κάποια ἐπίδρασις. Ἄλλ' ὅσο καὶ ἂν θελήσουμε νὰ προσανατολισοῦμε τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς ὡρισμένη κατεύθυνση δὲν κατορθώνομε νὰ τὴν παρακολομηθῶμε· μᾶς διαφεύγει κάτω ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν ἐνδύμα τοῦ μύθου πού μένει πάντοτε ἑλληνικὸς· στὴν τεχνικὴ του ἀπόδοσιν καθὼς καὶ στὴν πλοκὴ τοῦ Μύθου ὁ Παπαδιαμάντης εἶνε ἀμίμητος. Ὁ μῦθος μέσα στὴν ψυχὴ του παίρνει τὴν πρωτόγονη πνοὴ τῆς ἀρχαίας λιτότητος· πιστός, ἀληθινός, νομίζει κανεὶς πὼς ἡ τραγικὴ πραγματικότης δὲν ἀντιγράφεται, ἀλλὰ κινεῖται μπροστά μας μ' ὅλη τὴν ἄνεση τῆς φυσικότητος· βεβαίως ὁ αὐτὸ συντελοῦν καὶ τὰ τραγικὰ γεγονότα εἰς τὰ ὁποῖα τόσον ἀρέσκειται ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ βαθύτερα ψυχολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ μας ἐγῶ. Κάθε του διήγημα κλείνει μὴ μικρὴ τραγωδίαν, μὴ τραγωδίαν πού ξετυλίγεται μὲ μὴ φυσικότητα κατὰ πλοκὴν. Βεβαίως ὁ Μῦθος του δὲν ἔχει τὸ βάθος τῆς ἀλληγορίας, οὔτε σκεπάζει μὴ συμβολικὴν ἰδέαν, ἀλλ' ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς πιστότητος ἀπομένει τοῦλάχιστον ἱστορία· ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη μὴ ζητᾶτε ἰδέας καὶ σύμβολα· μὴ ζητᾶτε κοινωνικὰς θεωρίας καὶ ἐπαναστατικότητας. . .

Ἄλλως τὸ ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ μάλιστα ἡ ζωὴ τοῦ ὑπαίθρου καὶ τοῦ χωριοῦ δὲν παρουσιάζονταν στὰ χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη ὑπὸ τὴν ὀξεῖαν μορφήν πού πῆρε καὶ στὸν τόπο μας τελευταῖα· οἱ οικονομικὲς συνθήκες καὶ σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς δὲν εἶχαν ἐκδηλωθεῖ μὲ τὴ γενικώτερη καὶ ἀπειλητικώτερη ἐκείνην ἑκφραση, πού βλέπομε, σήμερον· τότε δὲν ὑπῆρχε πάλιν τῶν τάξεων καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀνθρώπων κατὰ ὅλην· γιὰ τοῦτο στὶς σελίδες τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν διακρίνομε τὴν ἀνθρώπινα καὶ τὴν ἐπανάστασιν, τὴν ρωμαλέαν πνοὴν τῆς ἀμφιβολίας, πού βλέπομε στὰ πρόσωπα τῶν συγχρόνων· τὰ πρόσωπα τοῦ καὶ· οἱ τύποι τοῦ κινουῦνται μέσα στὸν κύκλον μᾶς μοι-

ραίας θλίψεως, μᾶς δυστυχίας, χωρὶς ἀπροσδόκητα, μᾶς μυστικῆς ἐξίλεως. Δὲν διακρίνομεται· εἶνε πρόσωπα περισσότερο παθητικὰ παρά δρώντα· ἀλλὰ παντοῦ διακρίνομεται ὅσον Ἑλληνες. Μέσα στοὺς τύπους τῆς μικρῆς πατρίδας τοῦ Παπαδιαμάντη ἀναξεί ἔλος ὁ τότε κόσμος τῆς κυρίως Ἑλλάδος, σὲ μὴ θαυμαστὴ ποικιλία μορφῶν, πού μόνον ἡ φαντασία ἐνὸς μεγάλου πνεύματος θὰ μπορούσε νὰ συλλάβει στὴ δράσιν τοὺς καὶ στὴ βαθύτερη ἐθνικὴ ψυχολογία τοὺς. Ἄλλ' ἡ ἀξιοθαύμαστη αὐτὴ ποικιλία δὲν περιωρίστηκε μόνον στὴν ἀντιγραφὴ ἀνθρώπων τύπων καὶ στὴν παρουσίασιν χαρακτήρων ἑλληνικῶν. Τὸ ἔθιμο, στὴν πλατύτατη σημασία του, κατέχει στὶς σελίδες τοῦ μᾶ πρωτεύουσα θέση, καθὼς καὶ ἡ θρησκευτικὴ τελετή. Φαίνεται πὼς ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐμελέτησε οπουδαῖα παρά τὸ ὑπαιθρο, τὴ μοιραία δυστυχία, τὴ θρησκευτικὴ πίστη καὶ τὴν ἀναπόφευκτὴν τραγικὴ διαπάλη καὶ καταστροφὴ. Καὶ τοῦτο δὲν ἔκανε τυχαῖα· στὰ σημεῖα αὐτὰ νομίζομε πὼς συγκεντρώνεται ὁσιαστικὸς ὅτι ὀνομάζομε ἐθνικὴ ζωὴ καὶ ἐθνικὴ παράδοσιν τοὺς ἀντιλήψεις τοῦ Παπαδιαμάντη. Πρωτὸ ἔμω θίξομε τὸ θέμα αὐτό, θὰ προσπαθῶμε, ὅπως δώσομε τὴν ἀνάλησιν σὲ μερικὲς χαρακτηριστικὰς σελίδες τοῦ μέσα στὶς ὁποῖες παρουσιάζει τὰ κύρια τεχνικὰ του χαρίσματα, καθὼς καὶ τίς ἀδρότερες γραμμὲς τῆς ψυχολογικῆς ἰδεολογίας του.

III

Πτωχὴ κόρη ἔχει πεθάνει πρὸ ἡμερῶν· εἶνε μεσάνυχτα· ἡ μητέρα τῆς μπαίνει μέσα στὸ ἐπιθανάτιον δωμάτιον γιὰ νὰ ρίξει λάδι στὸ καντήλι, πού καίει ἀπάνω στὸ κρεβάτι τῆς πεθαμένης· κατ' ἔθιμον τὸ κρεβάτι αὐτὸ μένει σκεπασμένον μὲνα λευκὸ σεντόνι, λέγεται πὼς ἡ ψυχὴ, «τρουφερὰ νοσταλγῆ» ἀρέσκειται νὰ πετᾷ εἰς τὰ μέρη ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφυγε. Ἡ μητέρα πλησιάζει· εἰς τὴν κλίνην· ἐκεῖ βλέπει ὅτι περὶ τὴν ἀναμμένην κανδήλαν μὴ ψυχὴ, πεταλοῦσα ἐτριγύριζε περὶ τὸ φαεινὸν ποτήριον· ἦτο ὄραϊα, μικρὰ χρυσοπτερόν.

— Ἄ νὰ πάλιν ἡ πεταλοῦσα ἐφειθύριον ἡ χαροκαμμένην μήτηρ.

Δὲν ἦτο ἡ πρώτη φορὰ αὐτῆ. Ἦτο τρίτη ἑσπέρα ἀπ' ἧς ἔβλεπε τὴν πεταλοῦσαν.

Τὴν εἶχεν ἰδεῖ τὴν πρώτην νύκτα, περὶ τὰ μεσάνυχτα, ὅταν εἶχεν ἀπέλθει οἱ συγγενεῖς τῆς ἀφοῦ ἐτελέσθη ἡ πασηγοσία, καὶ αὐτὴ μείνασα μόνη μὲ τοὺς υἱοὺς τῆς, οἵτινες ἐκείνην τὴν στιγμὴν ἐξεδύοντο νὰ κατακλιθῶσιν, εἰσῆλθεν εἰς τὸν θάλαμον, διὰ νὰ ἐγχύσῃ ἑλαιον εἰς τὴν νεκρικὴν κανδήλαν. Τότε εἶδε τὴν πεταλοῦσαν νὰ πετᾷ γύρω-τριγύρω, εἰς τὴν ἀναμμένην κανδήλαν, χωρὶς νὰ πλησιάζῃ πολὺ εἰς τὴν φλόγα. Τὴν ἔβλεπε ἐπὶ ἐν λεπτόν τῆς ὥρας περίπου, καὶ εἶτα ἀίφνης ἔγεινεν ἄφαντος.

Ἡ Εὐφροσύνη ἐκύτταξεν ἀνεῶς τὴν πεταλοῦσαν, χωρὶς ν' ἀποσπᾷ τὸ βλέμμα τῆς καὶ ἀπὸ τὴν φλόγα. Βεβαίως ἡ πεταλοῦσα δὲν ἐκάη. Ἄν ἐκαίετο, θὰ τὸ ἔβλεπε.

Καὶ ὅμως ἔγεινεν ἄφαντος. Τί εἶχε γίνει;

Ἡ τεθλιμμένη μήτηρ ἐπερίμενον ἐπὶ ἐν τέταρτον ὄρθια ἐκεῖ, ὡστόσο ὁ πρωτότοκος υἱὸς τῆς, ὑποπτεύσας ὅτι ἡ μήτηρ του ἀργοποροῦσεν ἐκεῖ θὰ ἔκλειε (καὶ ἦτο φόβος μὴ βάλῃ τὰς φωνὰς καὶ τοῦ χαλάσῃ τὴν ἡσυχίαν), ἦλθεν ἔως τὴν θύραν μὲ τὸ νυκτικὸν ὑποκάμισον.

— Μὰ τί κανεὶς ἐκεῖ; τῆς λέγει.

— Τίποτε, παιδί μου· τώρα ἔρχομαι, ἀπήνησεν ἡ μήτηρ.

Καὶ ἐξῆλθε κλείσασα τὴν θύραν καὶ ὑποψιθυρίζουσα πρὸς ἑαυτήν: «Ἄχ! ψυχὴ παραπονεμένη!» Ἐνδοῖ βεβαίως ὅτι ἡ πεταλοῦσα ἐκείνη ἦτο ἡ ψυχὴ τῆς κόρης τῆς.

Τὴν δευτέραν ἑσπέραν, ὅταν οἱ συγγενεῖς τῆς ἀπήλθον, εἰσῆλθε καὶ πάλιν εἰς τὸν θάλαμον τὸν νεκρικόν· Καὶ πάλιν εἶδε τὴν πεταλοῦσαν. Ἄλλὰ μόλις τὴν εἶδε, καὶ ἐν ἀκαιρῇ ἔγεινεν ἄφαντος. Ἐπερίμενον ἐπὶ πολὺ. Δὲν ἐφάνη πλέον. «Ἄχ! ψυχὴ μου! ἄχ! πούλι μου ἐκάκωσας εἶπε μετὰ δακρῶν ἡ βαρυαλοῦσα μήτηρ· μὲ

(1) Πρῶτος μετέφρασε τὸ Δοστογιέφσκη στὴν ἑλληνικὴν καὶ πρῶτος κατέστησε γνωστοὺς στὴν ἑλληνικὴν τοὺς ἄγγλους μυθιστοριογράφους Κίπλιγκ καὶ Δίκεως· ἡ πρώτη μετάφρασις τοῦ «Ἐγκλήματος καὶ τῆς Τιμωρίας» στὴ γλῶσσά μας ὀφείλεται στὸν Παπαδιαμάντη. Κλασσικὴ καὶ σπασιωτάτη εἶνε ἡ μετάφρασις τοῦ Παπαδιαμάντη ἐλοκλήρης τῆς «Χαλιμάς». (1890)

βλέπεις και φεύγεις, μού άγρίεψες παιδί μου! "Αχ! νάνε ωμορφα τά δνειρά σου έκει πού κοιμάσαι. Άγγελικολλά μου μάτια μου!»

Τήν τρίτην νύκτα, ένώ ή γραίτα έπινε μαστίχαν και έφιλονείκει με τήν νεωτέραν κόρην της (είχον μένει περιμένουσαι τήν έπάνοδον του Τάσου, διά να τās συνοδεύση έως τήν οικίαν των· ό υίδς της γραίας, ό θεός ό άγων τó πένθος κατά τήν κηδείαν. δέν είχον έλθει, πιστεών ότι ό Τάσος θά ώδήγει ένωρίς οικαδε τήν μάμμην και τήν θείαν του· και ήτο ήδη μεσονύκτιον), ή Εύφροσύνη λοιπόν είσελθοῦσα είδε και πάλιν τήν πεταλούδαν. Τήν είδεν επί τρία λεπτά και πλέον τήν φοράν ταύτην. Αίφνης ή πεταλούδα, ένώ ή μήτηρ είχε κύψει είς τήν κανδήλαν διά να έγγύση έλαιον έπλησίασε παραδόξως είς τó στόμα της περιαλγούς μητρός, είτα είς τούς όφθαλμούς και είς τά ώτά της. Είτα έφερε τρεις γύρους περί τόν λαμόν της. "Η μήτηρ έτεινε τά χείλη ζητοῦσα έν τῇ παραφροσύνη της να τήν φιλήση, άλλ' ή πεταλούδα άπεμακρύνθη έμφοδος. . .

Όλα αυτά τά διηγείτο ύστερον είς πολλάς γυναίκας παρουσία και τιων άνδρων ή κυρία Εύφροσύνη. "Ημεις γράφομεν δ,τι ήκούσαμεν.

— Μή φεύγης, μή φεύγης, ψυχή μου! έψιθύρισεν εκφρων ή μήτηρ.

"Η πεταλούδα, ήτις είχε πετάξει μίαν όργυιάν επάνω πρós τήν όροφήν, κατέβη (άπίστευτον πράγμα!) είς τήν κανδήλαν και έπιεν εκ του έλαιου. . .

"Η Εύφροσύνη δέν ήδυνήθη να κρατηθῇ· όρμεμφύτως ήθελε μάρτυρας διά να πιστεύση δ,τι έβλεπε.

— Μαρίνα! έφώναξε· Μαρίνα έλα έδω.

"Η Μαρίνα ήλθε τρέχουσα.

— Τι θέλεις;

"Αλλ' ή πεταλούδα είχε γείνει άφαντος.

— Τι εινε; επανέλαθεν ή νέα.

— Τίποτε.

— Πώς τίποτε;

"Η Εύφροσύνη έβλεπεν άλλόφρων τούς τοίχους και τήν όροφήν, ζητοῦσα ν' ανακαλύψη κάπου τήν πεταλούδαν, τήν μικράν ψυχήν. "Αλλ' ούδαμóυ έφάνετο αυτη.

— Γιατί μ' έφώναξες; έπέμενε πάλιν ή Μαρίνα.

— Κύριε έλέησον! είπεν ή Εύφροσύνη ποιοῦσα τó σημειον του Σταυρου. Τώρα ήτον έδω, τώρα έφυγε.

— Ποιός έφυγε;

— Κανένας.

— Μήν τρελλάθης, αδελφή μου; σε καλό σου, είπεν έμφοδος ή Μαρίνα.

"Η Εύφροσύνη άφήκε στεναγμόν!

Και πρós έαυτήν ύπεψιθύρισε: «Γιατί μού φεύγεις, ψυχή μου; γιατί μού άγρίεψες; Δέν με άγκαπας; "Αχ! τί τρελλή πού είμαι! Μού έφυγες για πάντα».

— Τι μουρμουρίζεις μέσα σου; ήρώτησεν ή Μαρίνα.

— Τίποτε.

— Χριστέ και Παναγιά! εκραξε ποιοῦσα τó σημειον του Σταυρου και ή Μαρίνα.

Και εκύταξε περιδεής τήν αδελφήν της, ύποπτεύουσα ότι αυτη πράγματι θά έπαθε τās φρένας.

— Δέν έτρελλάθηκα αδελφή μου, όχι, άπήνησε τώρα μόλις είς τήν προτέραν αναφώνησιν της αδελφῆς της ή Εύφροσύνη. "Ησύχασε, δέν εινε τίποτε. Μήν είπῆς τίποτε της γρηῃς.

— Μά τί σε συνέδη;

— Σου τó λέγω άλλη φορά! Πάμε τώρα.

Και εξήλθον άμφοτεροι εκ του νεκρωσίμου θαλάμου.

"Η Εύφροσύνη δέν επανείδε πλέον τήν μικράν χρυσόπτερον πεταλούδαν άν και επί πολύ, κατά πᾶσαν έσπέραν, ήρχοντο ή μήτηρ της και ή αδελφή της να της

κάμουν συντροφίαν, και αυτη δέν έπαυσε να είσέρχεται περί τó μεσονύκτιον είς τόν νεκρικόν θάλαμον, διά προσθέτη έλαιον είς τήν έπιμνημόσυνον κανδήλαν. "Αλλ' ή Μαρίνα έκτοτε επέμενε να τήν συνοδεύη πᾶσαν νύκτα είς τοιαύτην έπίσκεψιν.

"Εμενεν είς τήν μικράν αίθουσαν μόνη ή γραίτα, ήτις ήτο πολύ πικραμένη, έλεγε, και της έπόνει ή καρδουλά της. Και δσον της έπόνει, τόσον ηδύκανε τήν δόσιν της μαστίχης.

"Αλλ' ή ώραία χρυσόπτερος πεταλούδα δέν έράνη πλέον· και είχεν άποπτῆ είς τήν αιωνιότητα ή μικρά άθήα ψυχῆ—ψυχῆ χωρίς έρωτα! (!).»

"Αφήνω στόν άναγνώστη τήν έντύπωση της άπαράμιλλης αυτης ψυχολογικής εικόνας. Ναί, εινε μιá εικόνα· άλλά πίσω από τις διαδοχικές παραστάσεις της άνευρίσκουμε τó χαρακτήρα της δυστυχης αυτης μητέρας, τῇ βαθύτερη πίστη της στην άθανασία, τήν αγιότητα· κρατει για τόν έαυτό της δ,τι στους άλλους μένει άκατανόητο· "Η ψυχῆ-πεταλούδα εινε γι' αυτην ή κύρωση της άλλης ζωῆς στην όποιαν πιστεύει και τήν όποιαν πολύ λίγοι αισθάνονται σαν αυτην· ό θάνατος μάς εξαγνίζει τόσο, μάς φέρνει τόσο κοντά στη ματαιότητα της πραγματικότητας και στην έλπίδα του μέλλοντος, ώστε κάθε σκέψη μας εινε και μιá εξιδανίκευση της ζωῆς και του πόνου και συγχρόνως μιá πνευματική άνακούφιση. Δέν επιμένω περισσότερο· ό Παπαδιαμάντης έχει τήν ικανότητα να παρουσιάζει τῇ σκέψη του ολοκληρωτικά, μὴν αφήνοντας περιθώριο στην ύποβολή ή τήν παρανόηση· δέν έχει ανάγκην έρμηνείας· αυτοαναλύεται μόνος του· μετά τήν προσεκτική άνάγνωστη δέν αφήνει στόν άναγνώστη καμιά άμφιβολία· διαβάζεται άνετα και χωρίς παρεξήγηση· διαβάζεται από όλους. . .

"Αλλ' από τόν κόσμο τουτο της άύλότητος πού μάς έδωκε στη «Μιά Ψυχῆ» πρόκειται να μπόυμε σε μιá ζωῆ πραγματική, τραγικώτατη, γιομάτη ρίγη, πού στα βάθη της κλείνει μιá θαυμάσια ζωϊκήν άποψη· ό ιδανικός κόσμος τών όνειρων και τών γουσκλισιών, τών προσευχών και τών μυστηρίων παρέχεται, χωρίς και να λησμονείται και μπροστά μας παρουσιάζεται μιá ζωῆ δακρυόδρεκτη και δυστυχισμένη, μιá ζωῆ για τήν όποιαν δέν υπάρχει δικαιοσύνη, καθώς δέν υπάρχει και συγγνώμη. "Η ήρωίδα εινε και τó τραγικό θύμα και τó θύμα εινε αυτη ή ζωῆ, στó βάθος της· (!) Μύθος εινε πολύ άπλός· άλλά κάτω από τά φυλλώματα του άπλου μύθου στενάζουν τά σκοτεινά αυτά όντα, πού λέγονται άνθρωποι. Γιατί στó πρόσωπο της Φόνισσας δέν αναζει μόνο τó πνεύμα της εὐσπλαχνίας για δ,τι γεννιέται· αναζει ή ίδια ή φύση, πού διαμαρτύρεται για τήν άτελή και δυστυχισμένη μοίρα τών τέκνων της. "Αλλ' αν ή φύση φαίνεται φιλόστοργη για τά θύματα, πού δημιουργεί, ζωμς ή φύση εινε άδυσώπητη και σκληρή για τῇ δυστυχία τους· Φαίνεται πώς ό Παπαδιαμάντης, γράφοντας τῇ Φόνισσα πήρε βαθειά τῇ ρήση του "Ιώδ: «"Ο άνθρωπος γεννόμενος εκ γυναικός ζει ζωῆν βραχεϊαν και πλήρη άθλιότητος, εξέρχεται ως άνθος. είτα όρέπεται, παρέρχεται ως ή σκιά». Τήν ήχηρή τούτη διαμαρτύρηση κατά της ανθρώπινης ύπαρξης δέν υπάρχει κανείς, πού να μὴν τήν άκουσε μέσα στη σωπηλή τραγωδία της ζωῆς του, πού να μὴν τήν αισθάνθηκε, πού να μὴν τήν έπικαλέστηκε· επί πλέον ό Παπαδιαμάντης τὴν έγνώρισε μέσα στη δυστυχία της ζωῆς του, μέσα στην άρηση της ιδιοσυγκρασίας του· άλλά συγχρόνως και τήν αγάπησε. "Οταν δέν μπορούμε νάντιστοῦμε, ύποταξόμεθα· άφου δέν μπορούμε να ζοῦμε καθώς θέλουμε, τότε γιατί να γεννώμαστε; πρós τί να ύποφέρουμε; πρós τί να δοκιμαζόμεθα; πρós τί να δημιουργοῦμε μιá γέννηση στην όποιαν δέν εξασφαλίζουμε παρά μόνο τῇ δυστυχία και τó θάνατο; Εινε τά τραγικά ρωτήματα, πού δέν έτόλμησε κανεις να λύσει, και πού θά μένουν πάντοτε οι άνεξηγήτοι σιωπηλοι γρίφοι κάθε τιμιας συνείδησης.

Στó πνεύμα της Φραγγογιαννους της Φόνισσας ή γέννηση έχει μιάν ιδιαίτερη σημασία· τήν παραλληλίζει και τήν προσαρμόζει με τῇ ζωῇ της· τήν πέρνει σαν τήν άφειτηρία της δυστυχίας της· και μόνη ή σκέψη πώς εινε δυνατόν να ζήσουν τῇ

(!) Περιοδικόν «Παρνασσός» έτος 1890 σελ.

δική της ζωή, πώς εινε δυνατόν όλα εκείνα τὰ νήπια νὰ γίνουν στὸ μέλλον οἱ ἀδελφές της στὸν πόνο, τῆς φέρνει στὸ νοῦ της τὴ σύγχυση τῆς ἀνατρέπει τὸν οἰκτο καὶ τὸν μεταβάλλει σὲ σκληρότητα. Ἄλλ' ἡ σκληρότητα αὐτὴ εινε σκληρότητα ἐξίλασθ-ρια ἄγρια· εινε σκληρότητα λυτρωτικὴ σκοτώνει· ἀλλὰ μαζὶ σκοτώνει καὶ τὴ δυστυχεα, αὐτὸ καὶ μόνον ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὴν ἐξαγνίσει, γιὰ νὰ τῆς δώσει μιὰν ἀνάπαυση στὴ συνείδηση, γιὰ νὰ τῆς τονώσει τὸ θάρρος στὴν ἐπανάληψη· περιμένει «θεῖα σημεῖα» πρὶν ἐνεργήσει καὶ τὰ θεῖα αὐτὰ σημεῖα ἐπιφαίνονται· ἐνεργεῖ τότε σὰ θεόπνευστη· ἐπιτελεῖ ἔργον ἀνώτερο, ἑρό, θεῖο· νομίζει κανεὶς, πὼς ἓνα χέρι ὑπέρτερο, εὐεργετικὸ, ὑπερδύναμο, ἓνα χέρι δίκαιο τῆς κρατᾷ τὸ δικό της, τὸ κινεῖ καὶ τοῦ δίνει τὴ νίκη· δὲν γνωρίζει θρια προκειμένου νὰ ἐλεύσει καὶ νὰ σώσει· ἡ πικρία τῆς ζωῆς τῆς ἐδί-δαξε τὴν ἀδιαφορία πρὸς τὸ θάνατο καὶ τὴν περιφρόνηση πρὸς τὸ φόβο· ἐνεργεῖ τότε μὲ τὸ θάρρος τῶν ἀποφασισμένων — ἡ δειλία δὲν καταστρέφει τίς εὐγενέστερες πράξεις;

Βρίσκεται στὸ σπῖτι τῆς λεχώνας κόρης της· ἓνα θαμπὸ φῶς φωτίζει τὴ σκοτεινὴ κάμαρη τίς μεταμεσάνυχτες ὥρες κατὰ τίς ὁποῖες ἀγρύπνησε δίπλα στὴν ἐγ-γονή της τὴν ἄρρωστη· συλλογίζεται... Ἀναθυμᾶται τὴ ζωὴ της... ἀισθάνεται, τότε, τὴν ἀδικία ποὺ συνοδεύει τὸν ἄνθρωπο ἀπ' αὐτὴ τὴ γέννηση καὶ ποὺ δὲν τὸν ἐγκαταλείπει ποτέ· στρέφεται γύρω της· ἀκούει τὸ ρόγχο τῆς κόρης της, ποὺ τὸν διακόπτουν λυγμοί· βλέπει τὴν πενιχρότητα τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ δημιούργησε· βλέπει τὴν προσπάθεια νὰ μὴν ἀνταμείβεται· τί τὸ πραγματικώτερο ἂν τὸ *λίκο* τῆς δίνει τὴν ἐντύπωση *φερέτρου*; ἀρωτᾷ «τί εἶναι ζωὴ;» καὶ πνίγει στὰ χέρια τὴν ἄρρωστη ἐγγονή της· καμιὰ τύψη δὲ βασανίζει τὴν ψυχὴ της· καμιὰ ταραχὴ δὲν ἐκδηλώνει στὸ πρόσωπο· δὲν ὑπάρχει Μετάνοια ὅπου ὑπάρχει Συνείδηση· δὲ ὑπάρχει ἔγκλημα ὅπου βασιλεύει ἡ Θεία Συγγνώμη· ἐκεῖ ἡ Ἀμαρτία εινε Καθηκὸν ἀνώτερο· ὅ,τι ἔγινε, ἔπρεπε νὰ γίνε...

(Συνεχίζεται)

ΦΑΝΗΣ ΜΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

ΟΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΛΕ ΚΟΡΜΠΟΥΖΙΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Όταν ἔρχεται στὸν τόπο μας ἓνας συγγραφεὺς ἢ ἓνας καλλιτέχνης κάποιας σημασίας, οἱ δημοσιογράφοι τρέχουν ποιὸς νὰ τοῦ πρωτοπαίρει συνέντευξη. Ἡ σπουδὴ αὐτὴ εινε ἀκατανόητη. Θάταν λογικώτερο ἂν φρόντιζαν ποιὸς νὰ τοῦ πάρει συνέντευξη... τελευταῖος. Πραγματικά, τότε καὶ τότε μόνον τὸ πρᾶγμα θὰ παρουσίαζε ἐνδιαφέρον, Γιατί τί ἔχει νὰ πεῖ ἓνας ποὺ μόλις πατάει τὸ πόδι του στὴ χώρα μας; Τὴν κοινοτυπία, τὸ χιλιοεπιωμένο ὅτι «εἶνε εὐτυχὴς ποὺ ἐπισκέπτεται τὴν Ἑλλάδα, τὴν κοιτίδα τοῦ πολιτισμοῦ». Κ' ὕστερα; Ἐνῶ τὴ στιγμή τῆς ἀναχώρησής του εινε σὲ θέση νὰ μᾶς ἀνακοινώσει τὸ «δίδαγμα» του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, —τί συναποφέρει ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα σταθμὸ στὴν πνευματικὴ ζωὴ ἐνὸς διανοομένου ἢ ἐνὸς καλλιτέχνη καὶ ποὺ εινε ὅ,τι καὶ τὸ ταξίδι στοὺς Ἅγιους Τόπους γιὰ κάθε θρησκο ἄνθρωπο.

Αὐτὸ τὸ «δίδαγμα» ζήτησα ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκῆς φήμης ἀρχιτέκτονα Λε Κορμπουζιέ μερικὲς στιγμὲς πρὶν ἀπ' τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ συνέδριου τῶν ἀρχιτεκτόνων.

Ὁ Λε Κορμπουζιέ εινε ἓνας ἀρχιτέκτονας ὁ ὅποιος, στὴν ἐπανάσταση ποὺ ἔφερε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἢ εἰσαγωγὴ τοῦ τσιμέντου, προσέθεσε καὶ τὴν ἐπαναστατικὴτητα τῆς ἰδιοσυγκρασίας του. Εἶνε ἓνας «μοντέρνος», ἂν μὲ τὴν λέξη αὐτὴ ὑπονοεῖται — ὅπως καὶ πρέπει ἄλλως τε — μιὰ φύση ζωντανὴ καὶ δυναμικὴ, ἓνας καλλιτέχνης ποὺ νοιώθει τίς ἀνάγκες, τοὺς θρους καὶ τίς βαθειὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς του καὶ ζητάει νὰ τοὺς δώσει μιὰ ἐκφραση. Ἡ «ἐπίσημη» κριτικὴ κ' ἡ κοινὴ γνώμη ποὺ σέρνεται ἀπ' αὐτὴν θεωροῦν τοὺς «μοντέρνους» καλλιτέχνες ὡς ἓνα εἶδος Ἡροστράτους, ὡς ἄνθρωπος ποὺ ζήτην νὰ σκοτώσουν τίς παραδόσεις καὶ νὰ σπάσουν τὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ μας μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα κενὸ μέσα στὸ ὅποιο, ἑλλείψει ἄλλων, νὰ διακρίνονται αὐτοί. Ὑπάρχει σ' αὐτὸ μιὰ τεράστια πλάνη. Οἱ μοντέρνοι καλλιτέχνες, ἀπ' ἐναντίας ἐκφράζονται ἐν ὄνοματι τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τῆς πιδ μακρυνῆς ὅσο καὶ τῆς πιδ ἄξιας παραδείγματος, — ἐκείνης τῶν ἐποχῶν ποὺ ὁ Σπένγκλερ τοποθετεῖ στὴν ἀνοίξη τοῦ πολιτισμοῦ, ὅποτε οἱ Τέχνες βρισκόνταν στὴν ἀνιούσα τους περίοδο, τὴ δημιουργικὴ, κ' ἐξεδηλώνονταν βιολογικὰ κ' ὄχι ψευτοαισθητικὰ ὅπως στίς ἐποχῆς τοῦ ἔσπεσμοῦ ποὺ ἐμεῖς τίς συνεχίζομε... ἀντιγράφοντάς τες. Μ' ἄλλα λόγια οἱ μοντέρνοι καλλιτέχνες ζητᾶν τὴν ἀναδρομὴ στίς πηγές τῆς Τέχνης — γιὰ ἓνα νέο, δημιουργικὸ ἐκκίνημα, κ' ὅλη τους ἢ προσπάθεια συνίσταται στὸ νὰ ἀποβάλουν τὴν ἀκαδημαϊκὴ τους μόρφωση, ποὺ

έξιώνας και βιομηχανοποιεί τις ιδιοφυίες, για να ξαναβρούν την αρχαία απλότητα, δυναμικότητα κι' ελευθερία.

Έχοντας τέτοιες αντίληψεις για την Τέχνη ο Λέ Κορμπυζιέ, ήταν φυσικό, έρχόμενος στην Ελλάδα, να την ιδεί με έντελώς διαφορετικά καλλιτεχνικά μάτια και να μη φύγει με τις στερεότυπες εκείνες έντυπώσεις που είνε καθιερωμένο, θάλαγε κανείς, ν' αποκομίζουν απ' αυτήν οι ξένοι με την ακαδημαϊκή μόρφωση και νοοτροπία.

Πραγματικά, ο Λέ Κορμπυζιέ απέκλιμσε ως ζωηρότατη έντύπωση από την Ελλάδα είνε η τεραστία όσο και δραματική παρεξήγηση που βρασιλεύει στον κόσμο σχετικά με το πραγματικό ελληνικό πνεύμα.

— Οι άνθρωποι, μου έλεγε, που επισκέπτονται την Ελλάδα έχοντας ως εφόδιο την ούμανιστική και ακαδημαϊκή διδασκαλία, φέρνουν μαζί τους, στις αποσκευές τους, τον θαυμασμό τους για τον Παρθενώνα, για τις φειδικές μετώπες και για το πνεύμα που αντιπροσωπεύουν ο Πλάτων και οι Τραγικοί. Φέρνουν επίσης μαζί τους μια ιδέα της ελληνικής αρχαιότητας συμβατική και σχηματοποιημένη, που μέσα στο καλοούπι της καθέναν τους χύνει το ρευστό των δικών του έντυπώσεων. Για τους επισκέπτες αυτούς οι αρχαίοι Έλληνες ήταν άνθρωποι που φορούσαν λευκές χλαμύδες μ' αρμονικές πτυχές και συζητούσαν μ' έμβριθεια στην Αγορά, — κάτι μεταξύ αισθητικών και φιλοσόφων που είχαν ξεπεράσει τη ζωή και το θάνατο και δεν σκέπτονταν παρά την Τελειότητα, την Αρμονία και την Ωμορφιά, — με κεφαλαία αρχικά... "Ό,τι υπήρξε πριν από τον Παρθενώνα και τον Πλάτωνα δεν τραβεί την προσοχή τους παρά μόνο ως «ντοκουμέντο», ως απλή, και σε πολλά «αδέξια», προσάθεια κι' αναζήτηση της τέχνης και του πνεύματος για να φτάσουν στην «κλασική τελειότητα», κατά την περίφημη, στερεότυπη φράση, Τέλος, όσο αφορά τον σύγχρονο ελληνικό λαό, οι μαθητές του ούμανισμού και του ακαδημαϊσμού απαξιούν να ρίξουν έστω κι' ένα απλό βλέμμα περιέργειας στους δρους και τις εκδηλώσεις της ζωής του. Τόν θεωρούν σαν ένα είδος παρσιτικού φυτού που βλάστησε μέσα στα κατεστραμένα μάρμαρα του νεκροταφείου της αρχαίας Ελλάδας και καταστρέφει την ρωμαντικότητα του θεάματός του...

«Όλα αυτά είναι γελοία, όπως γελοία είναι κι' η αντίληψη που καλλιεργούμε μ' αυταρέσκεια ότι ο ελληνικός πολιτισμός είνε σαν μια ίσια γραμμή που εξακολουθεί να προεκτείνεται — σταθερά ίσαμε τις ημέρες μας. Στην πραγματικότητα ο ελληνικός πολιτισμός μπορεί να παρσταθεί μ' ένα ορθογώνιο τρίγωνο. Υπάρχει δηλαδή σ' αυτόν μια γραμμή άνωσας και μια κατιούσα. Η άνωσα γραμμή περιλαμβάνει τους αιώνας που υπήρξαν πριν από τον Παρθενώνα και μερικά άλλα έργα της τέχνης και του πνεύματος, που βρίσκονται στην κορυφή του τριγώνου ή κατιούσα, ότι ακολούθησε κατόπι: την Ρώμη, την Δεύτερη Αναγέννηση, τους Πάπες, τον γαλλικό κλασικισμό, τη γαλλική σχολή του δέκατου έννατου αιώνα, με μια λέξη τον Ακαδημαϊσμό.

»Το πραγματικό ελληνικό θαύμα» βρίσκεται σ' αυτή την άνωσα γραμμή. Ο Παρθενώνας είνε μια καταπληκτική «έπιτυχία», κάτι που κυμαίνεται, με την ευαισθησία λεπτότατης ζυγαριάς, μεταξύ της μεγάλης δημιουργίας και της μεγάλης δεξιοτεχνίας. Ένώ στους προπαρθενωνικούς αιώνας υπάρχει ένας συνεχής και μεγάλος παλμός προωθήσεως και μια δημιουργική ψυχή ολοκάθαρα και δυνατή. "Ό,τι κάνει έντύπωση στην ελληνική αυτή τέχνη είνε η έντελως άκριθής έπαφή της μ' όλα τα φαινόμενα της ζωής. Δεν υπάρχει σ' αυτήν καμμία «φιλολογία», καμμία ώραιοποίηση. Κι' ο,τι χαρακτηρίζει την εποχή εκείνη είνε μια έντατική ζωτικότητα, που θά την παραλλήλιζα με τον Ραμπελαί κι' όχι με τον Κορνήλιο: μια ζωτικότητα δηλ δραστηριότητα, χαρά, σκώμμα, ήδυπάθεια, βωμολοχία, πλούσιο κόκκινο αίμα. Οι άνθρωποι τότε δε φορούσαν χλαμύδες και δεν έχαναν την ημέρα τους στην Αγορά, — το πρότυπο αυτό των σημερινών κοινοβούλων, και που για μένα υπήρξε

ο θάνατος της Ελλάδας. Θά ήθελα να βρισκόταν μεταξύ σας ένας Έλληνας που να κτωρθωνε, μ' ένα κεφαλαϊώδες βιβλίο, ν' ανατρέψει όλη τη φιλολογία που υπάρχει στην εικόνα της αρχαιότητας που μάς έμφανίζουν οι ψευτοδιδασκαλοι και ψευτοαισθητικοί και να μάς δείξει την απλότητα, τη λιτότητα, την υγεία και τη ζωϊκή όρμη που υπάρχει στην τέχνη, τη σκέψη και τη ζωή της μεγάλης εκείνης ελληνικής εποχής. Για ένα Έλληνα αυτό θά ήταν εύκολο γιατί δε θά είχε παρά να αντίλθει εικόνες και παρατηρήσεις από τις εκδηλώσεις της ζωής του σημερινού ελληνικού λαού, πολλές από τις οποίες παρμένουν αναλλοίωτες, σχεδόν, με της ζωής της εποχής εκείνης. Πραγματικά βρίσκει κανείς στις λαϊκές συνοικίες των Αθηνών, και ιδίως στα νησιά του Αιγαίου ένα πλήθος από τα χαρακτηριστικά της ζωής που έκαναν οι αρχαίοι Έλληνες στην άνωσα τους περίοδο. Κι' όχι μόνο της ζωής τους αλλά και της ζωγραφικής τους, και της αρχιτεκτονικής τους ακόμα. Η παράδοση που όφειλεται στην εξαιρετική ποιότητα του φωτός της Ελλάδας, κάνει ώστε κι' η σημερινή σας λαϊκή ζωγραφική να έχει το σχέδιο και το χρώμα που είχε η αρχαία, ενώ στην αρχιτεκτονική των σπιτιών των νησιών του Αιγαίου βλέπει κανείς έφαρμζόμενη, όπως και στην αρχαιότητα, τη γεωμετρική έκφραση, που την υπαγορεύει η άπερναντοσύνη και η γυμνότητα του τοπίου... Κι' επειδή ήρθε ο λόγος για την αρχιτεκτονική ως μου επιτραπεί να συστήσω στους συγχρόνους σας αρχιτέκτονες των πόλεων να μην έφαρμζουν στον τόπο σας αυτούσια τα διδάγματα που απέκόμισαν από τις σπουδές τους στο Βερολίνο ή στο Παρίσι, αλλά να βρούν τη βιολογία του ελληνικού σπιτιού στις κλιματολογικές ανάγκες του τόπου και με συνδυασμό προς την ελληνική φύση — άκριθως όπως κάνουν οι ταπεινοί «έργολάβοι» που οικοδομούν τα νησιώτικα σπίτια για τα όποια σάς μιλήσα...

Τη σύσταση αυτή — που είνε μαζί και κριτική — την έκανε ο Λέ Κορμπυζιέ έχοντας υπ' όψη του την πρωτεύουσα μας. Όπου βρήκε την μεγαλύτερη δυνατή αρχιτεκτονική άσυναρτησία σε συνδυασμό με την έλλειψη κάθε σχεδίου πόλεως.

— Η Αθήνα, μου έλεγε, είνε έσως η μόνη πόλη στον κόσμο που δεν παρουσιάζει κανένα σχέδιο...

Το μόνο πράγμα στον τόπο μας που βρήκε καμωμένο με σχέδιο και με κατεύθυνση είνε τα νέα σχολεία που χτίστηκαν.

— Είνε μια μεγάλη και γόνιμη πραγματοποίηση! μου έλεγε μ' ένθουσιασμό, αγνοώντας προφανώς ότι η «γόνιμη» αυτή πραγματοποίηση δεν πρόκειται να έχει καμμία έπαυρία.

Μ' ένθουσιασμό επίσης εξέφράστηκε ο Λέ Κορμπυζιέ για την αναστύλωση του Παρθενώνα από τον κ. Μπαλάνο, — αναστύλωση που είνε κατ' αυτόν «ένα μεγάλο έργο μετριοφροσύνης», και για τον κ. Κόντογλου, που καθάρισε τις εικόνες του Βυζαντινού μουσείου «κι' επέτρεψε να εκτιμήσουμε πόσο μεγάλοι κολορίστες ήσαν οι παλιοί βυζαντινοί ζωγράφοι».

— Χρωστάμε και στους δύο ένα μεγάλο εύχαριστώ, μου είπε.

Στο τέλος της συνομιλίας μας ο Λέ Κορμπυζιέ εξέφρασε την ευχή — και την ανάγκη — να ιδεί το φώς ένα λεύκιμα φωτογραφιών της ελληνικής αρχαιότητας απ' όπου να λείπουν έντελώς οι άκρωτηριασμένοι κίονες των ναών και τα κολοβά γλυπτικά έργα, πράγμα που συντελεί, κατ' αυτόν, στην άλλοίωση και την παραμόρφωση της.

— Αυτό θά μπορούσε να γίνει, μου εξήγησε, με τη φωτογράφιση όχι πλέον συνόλων αλλά μερικών τμημάτων αγαλμάτων, κίωνων και τείχων που έχουν μείνει άθικτα. Θ' άρκουσαν 40 το έλο τέτοιες φωτογραφίες για να μάς έμφανίσουν μια θαυμασία και πλήρη συμφωνία ζωντανής πλαστικής και για ν' αναενώσουν στα μάτια και στην ψυχή των ανθρώπων του πνεύματος και της τέχνης την εικόνα της ελληνικής αρχαιότητας...

ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΡΑΓΙΚΟΙ-ΝΤΑΝΤΕ-ΣΑΙΚΣΠΗΡ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ "ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΖΩΪΚΟΥ ΑΓΑΘΟΥ,"

Θεμέλιο κάθε πραγματικού πολιτισμού στάθηκε πάντα η οργανωμένη αντίληψη για τη Φύση την οποία έχει ο λαός που τον δημιουργεί. "Ανάλογο μ' αυτήν θα είναι το πνευματικό του περιεχόμενο. Το τέλει ανθρώπινο και πανανθρώπινο του Έλληνικού Πολιτισμού με την άνετη κίνηση και την πνευματική διαύγεια, στο συνυφασμένο του Έλληνα με τη φύση πρέπει ν' αποδοθεί. Ο Γότθος όμως, γέννημα του Χριστιανικού διχασμού του ανθρώπου σε ψυχικό και φυσικό, μ' έκδηλωμένην έγχρα κατά το φυσικού, δὲ μπορούσε ένεκα απ' την ιδέα που είχε για τη φύση, πκρά νά δεχτεί μέσα στα πλαίσια του πολιτισμού του, τόσο διαφορετικού απ' τον Έλληνικό, την θλιβερή συνοδεία της απόγνωσης, του τρόμου, της αγωνίας για μιάν άφραστη τελειότητα. του πνευματικού ακροβατισμού. Δύο διαφορετικές αντιλήψεις για τη φύση, σύνθεσαν δύο διάφορους πολιτισμούς. Συνοπτικά ο έλληνικός Παγανισμός (1) καθορίζεται ως η ζωική οργανική διαβίωση του ανθρώπου σ' έσωτερικό και πνευματικό συνυφασμό με τη ζώσα μητέρα Φύση, τέλεια αντίθετος στο Ρωμαϊκό, που δὲν ήταν παρά έξωτερική οργανιατική συσχέτιση του ανθρώπου με την νεκρούμενη δλοένα Φύση, τόσοσν επίκαιρα προσφερόμενος για θεμέλιο του Χριστιανικού διχασμού, που τὸν έζησαν κατά τραγικό τρόπο οι πρόγονοι του Εὐρωπαϊού Μεσαιωνικοί Γότθοι. Έως την εποχή που ο Έλληνικός Παγανισμός υποχωρώντας στο υποσυνείδητο τὸν ανθρώπων, άφισεν, έναν άλλο ρυθμό, όπως ήταν ο Χριστιανικός, νά δεσπόζει στη συνείδησή τους, εστάθη συνθεμένος και άκέραιος δουλεύοντας σε άδιάσπαστη συνοχή το συνυφασμένο του ανθρώπου με τη Φύση. Δὲν άφισεν ούτε για μιὰ στιγμή νά τὸν διαπεράσει—σπάνοντας την ενιαίοτητά του—δ παρμικρότερος διχασμός, καθώς συνέθη στο διάδοχο του Χριστιανικό ρυθμό που ύψωσε σε αξίωμα το διχασμό καταταμχίζοντας τὸν άνθρωπο σε φυσικό και ψυχικό και μεταβάλλοντας, εκείνο που στάθηκε κάποτε έναιο και ουνεχές, σε στίβο διαπάλης τὸν αντίμαχων υποστάσεων του. Και όταν ήρθε η στιγμή νά κυριρχήσει ο φυσικός άνθρωπος λυτρωμένος από τη δεσποτεία της μυθικής ψυ-

(1) Κατά την γνώμη μου ο προσδιορισμός του επί αιώνες θραστήριου οργανισμού της Έλληνικής φυλής ως Παγανισμού μεταγενέστερος καθώς είναι και Ρωμαϊκής προέλευσης όχι μόνο δὲν αποδίδει την θαυμάσια ενεργητικότητα του Έλληνισμού αλλά και την παραμορφώσει, έλκοντάς την προς την Ρωμαϊκήν αντίληψιν. Κατάλληλος προσδιορισμός θα ήταν: Έλληνικός Ζωϊσμός.

χής βρέθηκε ανεμράτιστος στη φθοροποιά διαμάχη τὸν παθῶν και τὸν ένστίχτων, δίχως άξονα συνοχής. Τότε ακριβώς—κατά το λυκαυγές του δέκατου πέμπτου μεταχριστιανικού αιώνα—ή έσωτερική οργανική συνοχή του ανθρώπου λύνεται. Η άπομάκρυνσή του από τὸν άξονα της μυθικής ψυχής—έσω μονόπλευρης και άνικανης για πλήρη σύνθεση—θάχει ως επακόλουθο την αναλυτική μέθοδο που θά συντελέσει στη δημιουργία κενού γύρω απ' τὸν άνθρωπο, θά τὸν περιορίσει στα πάθη και στα ένστικτά του, θά τὸν καταθρυμματίσει μέσα στη γιγαντούμενη, από την επέκταση δλοένα της Ανάγκης με την δημιουργία πρόσθετων άναγκῶν, πάλη. "Αν και είμαστε άκόμη στη χαραυγή της επιστημικής και υλικής περιόδου, οι δδυνήρες συνέπειες γίνονται άμέσως φανερές. Η έλλειψη έσωτερικής συνοχής, το φούντωμα τὸν παθῶν, ο γοργός περιορισμός του ανθρώπου από το Παγκόσμιο στο άτομικό, η προσπάθεια (πετυχημένην έξαιρετικά) νά διαπλαστούν άτομοι χαρακτήρες, έντονα έλοκληρωμένα και άδρα παρουσιάζονται στο πολυποίκιλο και μεγαλοφύες έργο του Σαίξπηρ.

Υποστηρίχθηκε, πὸς ο θαυμάσιος κόσμος που περικλείνουν τα Σαίξπηρικά έργα, και θπου έμφαντικά συντελείται η τρομερή μεταστροφή, τὸν ανθρώπου προς τὸν έαυτό του, όχι πια τὸν ψυχικό αλλά τὸν φυσικό υλικό, δὲν ήταν δημιουργήματα δικά του. Τ' αποδίδουν στο φιλόσοφο Βάκωνα. Δὲν έχω κανένα δισταγμό νά το πιστέψω. Η συνειδητή στροφή της ανθρωπότητας που ο Βάκωνας διακήρυξε περιέχει έλοκληρη την αντίληψη ζωής που τα Σαίξπηρικά έργα θαυμάσια εκφράσαν. Και είναι σφαλερή η από τὸς έρμηνευτές συσχέτιση του Ντάντε με τὸν Σαίξπηρ. Γιατι ο πρώτος εκφράζει τὸν σύνολο κόσμο καθώς διαμορφώθηκεν από την δεσποτεία της μυθικής ψυχής, ένῶ ο δεύτερος την φρενιασμένη ανάδυση του φυσικού ανθρώπου, την νίκη του κατά της μυθικής ψυχής· είναι το προλογιστικό τραγούδι του ατομικού που συσπάται στο καθοικί των παθῶν του. Είναι ο ύμνος, συχνα τόσο τραγικός της αναθάλλουσας υλης. Το μόνο σημείο έπαφής και τὸν δύο μεγάλων δημιουργῶν είναι ο Χριστιανικός τρόπος που βλέπουν τη ζωή και τὸν κόσμο. Ο Ντάντε βλέπει τα πάντα με το πρίσμα της μυθικής ψυχής που επί αιῶνες κυριάρχησε, συνθέτωντας και χρωματίζοντας τη ζωή. Αντίθετα ο Σαίξπηρ την βλέπει με το πρίσμα της υλης που τότε άρχισε νά θάλλει. Για τὸυτο ο πρώτος εκφράζει συνολική και ρυθμισμένη αντίληψη ζωής, είναι κυκλικός, ένῶ ο δεύτερος προλογίζει τη μελλούμενη σύνθεση—αν μπορεί νά υπάρξει τέτα—του νεώτερου κόσμου. Ο Φλωρεντινός εκφράζει λύτρωσιν, ο Έγγλέζος άναζητεί. "Αν όμως μέσα στο Χριστιανικό πλαίσιο κατέχει αυτή τη θέση ο Σαίξπηρ, ποιες είναι οι διαφορές που τὸν αντιθέτουν, προς τὸς Έλληνες τραγικούς; Ο άρχαίος δραματοουργός έχοντας κατά νοῦ νά εκφράσει και συνειδητοποιήσει συνθετικά τὸν οργανισμό του Κόσμου, δὲν χρειάζονταν παρά μιάν συγκεκριμένη πράξη με μέγεθος που νά ένδιαφέρει δλους και με κοινή απήχηση. "Απ' αυτήν καθώς την παρουσίαζε «έν δράσει» αναδίνονταν δλάκερο το περί Κόσμου νόημα του. Μεταχειρίζονταν ο άρχαίος δραματοουργός τα σκηναικά πρόσωπα σαν ένα μέσο που με την τραγική τους πράξη έκανε συνειδητό το κοσμικό φαινόμενο. Πρωταγωνιστής στην άρχαία τραγωδία δὲν είναι κανείς από τὸς ήρωες. Το διεκτραγωδούμενο είναι μιὰ άφορμή ν' αναποχλευτεί το μέγα έλος τὸν κοσμικῶν δυνάμεων, νά θεοῦν σ' ενεργεια οι κυκλώνες της ασύλληπτης άκατανόητης, και γι' αυτό με πολλαπλά δνόματα, δνάμεις που πάει και φέρνει τὸν άνθρωπο, προκαλεί τις πράξεις του, οδηγεί στην εὐτυχία η τὸν άφανισμό. Σ' αυτό το λόγο οφείλεται η άπουσία της εὐθύνης και τὸ μοναδικό στην παγκόσμια τέχνη, φαινόμενο μέσα στη σύγκρουση τὸν παθῶν νά μὴν υπάρχουν ήρωες μισητοί άλλ' έλοι όμως συμπαθείς είτε Κλυταιμνήστρες, λέγονται, είτε Άγαμέμνονες, Ηλέκτρες, Άντιγόνης, Κρέοντες, Έτεοκλείς, Πολυνείκεις, Οιδίποδες, Προμηθείς. Ένας τεράστιος οίκτος, ένας εὐρύς έλεος αναδύει απ' την ψυχή του θεατή. Στο μικρογραφικό Σόμπαν της τραγωδίας, κάθαρση είναι η συνειδητοποίηση του Κοσμικού δλου, η έρμηνεία του γνωστού, του καθημερινού με την παρουσία του άγνωστού, ασύλληπτου που το περιβάλλει. "Εται η καθημερινότητα τύνεται το φά-

ρεμα της αιωνιότητας και το άπρόσιτο γίνεται προσιτό. Έδώ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη λογική στενά ἀνθρώπινη και νους γεωμετρικός, κατατεμαχιστής. Δὲν ὑπάρχουν ἀνθρώπινοι χαρακτήρες ἀτομικοί και ιδιαίτεροι, οὔτε ψυχολογικά παράδοξα. Δρά μόνον τὸ καιτὸ πνεῦμα τοῦ πρωτόγονου ὄργανου, τὸ πνευματικὸν ἐνστιχτο. Ἡ πράξη εἶνε περιορισμένη οὐ στενά ὄρια ἀδιαφορώντας για τὴ λογική ἀλήθεια. Εἶνε συσσωρευμένη και εἶδος ἐστὶς συγκεντρικῆς πού ἡ ἀχινολογῆσει ὄργανον ὄχι ἀνθρώπινο στενά και κοινωνικὸν ἀλλὰ τὸν ὄργανο τοῦ Κόσμου. Ἄπ' αὐτὸ προέρχεται ἡ ἀρχαία τεχνική, μόνη πού μπορεί νὰ ἐκφράσει τὴν συνθετική πρόθεση τοῦ τεχνίτη. Κ' ἐπειδὴ ὁ Ντάντε θέλησε νὰ δώσει συνθετικά τὸν ὄργανο πιά, ἀπ' τὴν μακρόχρονη δεσποτεία τῆς μυθικῆς ψυχῆς, Κόσμο του, βρῖσκειται ἐξωτερικά και τεχνικά σιμώτερα τοὺς ἀρχαίους. Ὁ Σαίξπηρ ὁμοίως εἶνε τέλεια διάφορος. Ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθεῖ οὐκ ἀντίποδας τῶν ἀρχαίων ἢ μεσαιωνικῶν συνθετικῶν τεχνικῶν. Ὁ μεσαιωνικός συνθετικός τεχνίτης παρουσίαζε τὸν ἀνθρώπου ὑπεύθυνο για τὶς πράξεις του και πρωταγωνιστὴ στοῦ δράμα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο — στήν πρώτη ματιά — πού και ὁ Σαίξπηρ ἀκολούθησε, ἐπιβλημένον ἄλλως τε ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ὄλης Χριστιανικῆς περιόδου. Ἄν ὁμοίως βαθύτερα τοὺς ἐξετάσουμε θὰ βροῦμε σημαντικές διαφορές στοῦ ἐξῆς κύριο σημείω. Ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ μεσαιωνικοῦ τεχνίτη πλέκονταν γύρω στὸν ἄξονα τῆς μυθικῆς ψυχῆς και ἀνάλογα με τὶς πράξεις του, για τὶς ὁποῖες ἦταν ὑπεύθυνος, ἀκολουθοῦσε ἀμοιβὴ ἢ τιμωρία ἀπ' τὴν ὑπέρτατη ἀρχή, τὸν Χριστιανικὸ Θεὸ πού κατὰκλυζε τὸ ἔργο, σύνθετε και κανόνιζε τὸν αἰθέρα μέσα στὸν ὁποῖον εὐκολα διαλύονταν ἢ προσωπικὴ εὐθύνη. Ἔτσι τὸ συγκεκριμένο τοῦ διεκτραγωδούμενου χαρακτήρα π, χ. ἐνὸς ἁγίου, μέσα σὲ χρονικῶς αὐστηρά ὄρια συντελούμενο, κατόρθωνε νὰ ξεφύγει πρὸς ἕνα αἰθέρα αιωνιότητος, χαρίζοντας στοῦ θεατὴ μεταρσίωση και λύτρωση. Ἡ τμηματικὴ σύλληψη τοῦ χαρακτήρα ἀνάμεσα ἀπ' τὰ ἐπεισόδια εἶχε πάντα ἕνα συνεχτικὸ δεσμὸ: τὸν αἰθέρα τῆς θεϊκῆς παρουσίας. Ἄν και ἀπ' τὸ μέρος προσπαθοῦσε ὁ τεχνίτης ν' ἀνέβει στὸ ἔλον, ἀπὸ τὸ διχασμὸ στὴν ἐνόττητα, ἢ παρουσία τοῦ Κοσμικοῦ ἐκφρασμένου με τὸν αἰθέρα τῆς μεγάλης δυνάμης τοῦ Θεοῦ, πού πάλλινταν μέσα στοῦ ἔργου, βοηθοῦσε στή σύνθεση ἐνὸς στερεοῦ Κοσμικοῦ ὄλου ἱεραρχημένου και με συνοχή, χάρις στή μυθικὴ λυτρώτρια ψυχή. Ὁ πλήρης οἶκος ὁμοίως και ὁ ἔλεος εἶνε πιά ἀνύπαρκτοι. Ἄν ὁ ἥρωας θαυμάζεται, ὁ πειρασμὸς μισεῖται. Ὁ διχασμὸς δὲν ἐμμενεν ἀργός. Δὲν ὑπάρχει πιά πλήρης λύτρωση. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Σαίξπηρ ἢ διάσπασι προχωρεῖ πέρα πέρα. Βέβαια κί' αὐτὸς ἀκολουθώντας τὴν προκαθορισμένη τεχνική και τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του ἀνεβάζει στή σκηνὴ ἀνθρώπους ὑπεύθυνους για τὶς πράξεις τους, ἀναζητᾶ ἀνάμεσα ἀπ' τὰ τμηματικά ἐπεισόδια, χρονικῶς ἴσως και τοπικῶς διάφορα, νὰ διαγράψει ἕνα πλήρη ἀνθρώπινο χαρακτήρα με τὰ πάθη και τὶς ὁρμές του' ἀλλὰ τοῦ λείπει κάτι' ἢ κύρωση τοῦ χαρακτήρα πού παρουσιάζει. Δὲν ὑπάρχει πιά ὁ αἰθέρας τοῦ θεϊκοῦ πού ἐπεκύρωνε τοὺς χαρακτήρες τῶν μεσαιωνικῶν τεχνικῶν. Ἡ μυθικὴ ὕλη σαρώνοντας τὴ μυθικὴ ψυχή ἐξαφάνισε και τὸν συνθετικὸν αὐτὸ κρίκο πού ἔδινε κάπως ὀλοκληρωμένο τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς μέσα σ' ἕνα Κοσμικὸν ἱεραρχημένο σύνολο. Χάθηκεν ἔτσι ἢ ἀνταπόκριση μακρόκοσμου-μικρόκοσμου, ἀνθρώπου και Κόσμου. Ἔμμενεν μόνος με τὸν ἑαυτὸ του ὁ ἀνθρώπος, τὰ πάθη του και τὴν εὐθύνη για τὴν αὐτοσυντήρηση ἢ καταστροφή του. Ἄν ἢ εὐθύνη αὐτὴ ἔπρεπε νὰ κυρωθεῖ ἀπὸ κάτω, μόνον πιά ἀπὸ τὴν κοινωνία θὰ κυρώνονταν.

Γι' αὐτὸ μέσα στὶς Σαίξπηρικῆς τραγωδίαις βρῖσκονται τὰ σπέρματα τοῦ κοινωνικοῦ δράματος. Οἱ ἥρωες του ἀποδείχνουν κατὰ τρόπο φωτεινὸν, τὴν ἀποστροφή τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς τους πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν κόσμο τῆς μυθικῆς ψυχῆς, καθὼς παρουσιάζονται ὀλοτέλα ξένοι πρὸς τὸ θρησκευτικὸν μουσικισμὸ. Βέβαια ἢ συνείδησή τους εἶνε διχασμένη μεταξύ ἀγαθοῦ και κακοῦ, ψυχῆς και συμπερόντος, ἀλλὰ πάντα σχεδὸν νικᾶει τὸ δεύτερο, εἶτε οὐκ καθαρὰ ζωικὸν συμφέρον, εἶτε σὰ φυσικὴ ἐπιταγή, ἀπὸ τὸ πρῶτο σκέλος τῆς συνείδησης ἢ ψυχῆ, κατάντησε χλωμὴ ἀνάμνηση τῆς ἀλ-

λοτε παντοκρατοῦσαις μυθικῆς ψυχῆς. Στὰ σπουδαιότερα δράματά του οἱ ἥρωες ἀφίνουν νὰ ξεσπᾶ ἀχαλίνωτο τὸ ζωικὸν ἐνστιχτὸ τους δίχως νὰ ρυθμίζεται ἀπὸ καιμὰ πνευματικὴ ἢ ἠθικὴ ἱεράρχηση. Μπορεῖ νὰ ξεφρνιάσει μερικὸς ὁ καθορισμὸς πού θέλω νὰ δώωκ στοὺς ἥρωες του ἀλλὰ νομίζω πὼς πρέπει νὰ εἰπωθεῖ γιατί αὐτὸς και μόνος ὁ χαρακτηρισμὸς τοποθετεῖ τὸ Σαίξπηρικὸν δράμα στή θέση πού τοῦ ἀρμόζει. Οἱ ἥρωες του λοιπόν, δίνουν τὴν ἐντύπωση στοῦ θεατὴ ὅτι ἔχει ἀπέναντι του ἀφηνιασμένα κακά, κυκλώνει παθὼν με ἀφετηρίες αὐτοῦ τοῦ ἴδιους ἥρωες. Ἀπομονωμένοι καθὼς παρουσιάζονται, λόγω τῆς ἐπιβλητικῆς ἀτομικότητάς τους μέσα σ' ἄλλα δευτερεύοντα πρόσωπα τῶν ἔργων: ἕνας φιλόδοξος Μάκμπεθ, μιὰ μαϊνικὴ λαίδη Μάκμπεθ, ἕνας πρωτόγονος πού τὸ ἐρωτικὸ ἐνστιχτο τὸν τυφλώνει: Ὁθέλλος, ἕνας Σάυλοκ, ἕνας Ἀἴλο, ὁ θεωρητικὸς τῆς ἀμφιβολίας και τῆς ματαιότητος τῆς ζωῆς Ἄμλετ, δὲν προκαλοῦν οἶκτο και ἔλεος στὸ θεατὴ, ἀλλὰ τρόμο. Εἶναι μοναχικὰ φαινόμενα ἀνθρώπων πεῦσπασαν θεληματικά κάθε δεσμὸ μ' ὁποιαδήποτε ἱεράρχηση μέσα στή ζωὴ, ἀφίνοντας ἐλεύτερο τὸν ἐνστιχτῶδη ἑαυτὸ τους νὰ ἐκδηλωθεῖ. Ἄλλοτε πάλι, ἀπὸ κακὴν ἐχτίμηση τῶν γεγονότων προκαλοῦν, ὅπως ὁ Ἀἴλο, συφορές, για νὰ σωριαστοῦν στοῦ τέλος νεκροί, ὡς ἀφηνιασμένα ζῶα πού με τὸ ξέσπασμα τῆς ὁρμῆς τους, ρημάζονται και παρασέρνοντας τὰ πάντα, ἔπασαν νεκρὰ ἀπὸ τὸ συγκεντρωμένο γύρω τους μῖσος και τὸν τρόμο. Δὲν ὑπάρχει πούθεν ἢ κύρωση τῆς τέτιαις ἢ ἄλλης δράσης τους μέσα στή ζωὴ. Λεῖπει ἢ αὐστηρὴ ἀναγκαιότητα πού δημιουργεῖ ἢ ἀνάμιξη στοῦ ἀρχαίου, ἱεραρχημένου και Κοσμικοῦ δράμα, τῆς ὑπέρτατης θέλησης, τῆς μεγάλης ἀδρατη δυνάμης, πού κυρώνει ἢ ἐξευγενίζοντας τὸ θάνατο τοῦ ἀρχαίου ἥρωα ἢ τὴν ὁποια ἐκδοση τῆς τραγωδίας. Ἄπ' τὸ Σαίξπηρ λείπει ὁ θεὸς και παρουσιάζεται μόνον ὁ ἀνθρώπος ὑπεύθυνος ἀπέναντι τοῦ ἴδιου ἑαυτοῦ του. Συνέπεια αὐτοῦ, εἶνε οἱ διαφορές πού ὑπάρχουν μεταξύ τῶν τρόπων πού ἐξέφρασαν τεχνικά τὴν ζωὴ, οἱ Ἕλληγες, οἱ μεσαιωνικοὶ τεχνίτες-Ντάντε, Σαίξπηρ. Διαφορές στήν ἐκδοχὴ πού καθ' ἕνα ἀκλόουθησε τοῦ ἀτομικοῦ και τῆς ἐλεύθερης κίνησης τοῦ Δημιουργικοῦ ἀνθρώπου μέσα στή ζωὴ. Ὁ Ἕλληγικός ἀτομισμὸς εἶναι ἢ ἀνάδυσση ἀπ' τὸν ὄκεανὸ τῆς μάζας, ἠρμεμένης με τὴν παράδοση και ὑποταγμένης σ' αὐτὴ. τοῦ ἠρωϊκοῦ ἀνθρώπου, πού με τὴ σφύρευση ἀπάνω του ἐνδεικτικῶν παθῶν θὰ δώσει τυπικά και ἐμφαντικά τὸν κύκλο τοῦ ἀτομικοῦ συσφρασμένου με τὴν ἀντίληψη για τὸ Σύμπαν πούχε ἢ ἐποχὴ του οὐκ ὄνολο ἢ θὰ τροποποιήσει τὸν κανόνα ἀπλώνοντας καινοῦργο χρώμα ὁφειλόμενο στήν τροποποίηση τῶν λεπτομερειῶν ἢ και αὐτῶν τῶν βάσεων τοῦ κανόνα, ἀλλὰ με τρόπο πάντα συνολικά συνθετικὸν ὡστε νὰ μὴ ξεφεύγει ἀπ' τὸ γενικὸ πλαίσιο και νὰ βρῖσκειται σὲ ἀμηση ἐπαφὴ με τὶς πηγές τῆς ζωῆς ἀπ' τὶς ὁποῖες ἢ ἀντλεῖ ὁ μοναχικός ἑαυτὸς του. Ὁ Ἕλληγικός ἠρωϊσμός στάθηκεν ἢ συμπύκνωση τοῦ Παντός στὸν ἥρωα. Ἀντίθετα ὁ μεσαιωνικός ἥρωας ἐσθονε και ἐκμηδενίζονταν μέσα στὸν αἰθέρα τῆς θεϊκῆς παρουσίας και τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Θεοῦ συνεπαρμένους ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τῆς μυθικῆς ψυχῆς ἐχθρᾶς στὸν φυσικὸν ἀνθρώπου. Ἐδὼ ὑπάρχει ἀκόμη ἱεράρχηση και τὸ Κοσμικὸ σύνολο ἐκφράζεται με τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ. Εἶνε ἀκόμη κυκλικὴ ἢ ἀπόδοση τῆς ζωῆς ἀλλὰ με φανερά τὰ σημάδια τῆς προσπάθειας ἕνεκα ἀπ' τὸν ὑπάρχοντα διχασμὸ. Ὁ Σαίξπηρ ὁμοίως δὲν κάνει συμπερισμῶς. Οἱ ἥρωες του ὀδηγημένοι ἀπ' τὸ ὑπερτροφικὸ ἐγὼ τους, πού κατ' ἀρνητικὸν τρόπον ὁ Χριστιανισμὸς βοήθησε νὰ κυριαρχήσει, καταπιάνονται με ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ θετικοποιήσουν ἐκεῖνο πού σύμφωνα με τὸ κανόνα ζωῆς και τὴν θρησκευτικὴ ἐπιταγὴ παρουσιάζονταν ὡς ἀρνηση και ἀποχή. Ἔτσι ἀναγκαστικά ἔπεφταν ἔξω ἀπ' τὸν χαραχμένο ζωικὸν κύκλο σὲ μοναχικὸν τρεμοπάτημα, περιορισμένοι στὸν ἴδιο ἑαυτὸ τους, ἀπομονωμένοι πιά μέσα στοῦ σύνολο τῆς ζωῆς. Ἡ σύγκριση τῆς Αἰσχυλικῆς Ὁρέστειας και τοῦ Σαίξπηρικοῦ Ἄμλετ συνολικά και λεπτομερικὰ θάδινε τὰ συμπερασματά μου. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Σαίξπηρ συνέλαβε και ἀπέδωσε ὀλοκληρωτικά τὴν καταπληκτικὴ, ἂν και στὶς ἀρχές τῆς ἀκόμη τότες, ἀποσύνθεσης τῆς μυθικῆς ψυχῆς, και τὴν ἀπαρχή, ἀποδομένη τόσο θαυμαστά, κυριαρχίας τῆς μυθικῆς ὕλης με συνέπειαι

πού μόλις τώρα ύστερα από αιώνες γίνονται σε μᾶς αίσθητες κατά τρόπον ὀδυνηρό. Ἔτσι αὐτὸ πού ἀκούσαμε νὰ ἐξαγγέλλει ὁ Βάκωνας θεωρητικὰ ὡς σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ βλέπουμε στὸ Σαίκσπηρ νὰ λαβαίνει ὄλη του τὴν ἐχταση ζωντανό, παλλόμενο καὶ ποικίλον. Ἡ μυθικὴ ψυχὴ ἐσθυσεν ἐριστικὰ καί, ἰδοὺ, ἡ μυθικὴ ἀκρόμη ὄλη, ἀδηφάγα ἀκρότητα πού πηδᾷ κυρίαρχη στὸ στίβο τῆς ζωῆς. Μαραίνονται γοργὰ τὰ πνευματικὰ περιεχόμενα πού χάλκεψεν ἡ μυθικὴ ψυχὴ πετυχαίνοντας τὸ συνυφασμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἔστω ἀρνητικὰ μὲ τὴ Φύση, χάρις στὴν ἀχλὺ τοῦ Θεϊκοῦ, σὲ δλοκληρωμένο σύνολο. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, μ' ὄλη τὴν ἐπιμονὴ τῶν θρησκευτικῶν τύπων, μύθων καὶ ἀρχῶν ὀλοένα θὰ στερεώνεται ἡ κυριαρχία, ἀπὸ αἰῶνα σ' αἰῶνα, τοῦ ὀλικοῦ, ἀδιαφορώντας γιὰ τίς μάταιες σπασμωδικές ἐπιστροφές στὴ μυθικὴ ψυχὴ πού οἱ ἀνθρωποὶ «ἐπαψαν» νὰ τὴν αἰσθάνονται καὶ νὰ τὴν νοιώθουν. Ἔτσι, ἐνῶ οἱ Ἀρχαῖοι τραγικοὶ συνθέτοντας τὸ φρικαλέο ἀλλὰ κυκλικὸν δράμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Κόσμου, μέχρι τὴν ὕστατην ὥρα τοῦ θανάτου περᾶν γαλήνιοι τὴν Ἀχερουσία, ὁ πρόδρομος τῆς ἀποσύνθεσης τῆς μυθικῆς ψυχῆς Σαίκσπηρ, νέος ἀκόμη, σταματᾷ, κατὰ τὸ θροῦλο, τὴ δημιουργία του, καὶ τελειώνει τίς μέρες του σὲ θλιβερὴν ἀπομόνωση, πικρός.

ΛΙΝΟΣ ΚΑΡΖΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ...

Ἔχω στὰ χέρια μου τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ βιβλίον, πού βγήκε ἔπειτ' ἀπὸ 100 χρόνια ἀνεξάρτητης Ἑλληνικῆς ζωῆς, τὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν» τοῦ Χαράλαμπος Θεοδωρίδη. Λέω τὸ πρῶτον, γιὰτὶ ἐκεῖνο πού ὡς τώρα μᾶς ἔδωσαν γιὰ φιλοσοφία ἦταν κάτι πού γύριζε γύρω στὸ θέμα, εἴτε σκοτώνονταν νὰ πει τὸ τί εἶπαν «οἱ ἀθάνατοι ἡμῶν πρόγονοι» καὶ μόνον στὴν οὐσία δὲν ἔμπαινε. Ἄν γινότανε κάτι τέτοιο στὴ Γερμανία θὰ βρισκότανε κάποιος, χωρὶς ἄλλο, πού θὰ ἔφτανε ἕναν ὄρο γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ὕψηλὴ αὐτὴ σοφία. Θὰ τὴ βάφτιζε π. χ. φιλοσοφία τοῦ Um - herum.

Ὁ Θεοδωρίδης ἔχει τὸ ἐλάττωμα νὰ μὴν ἀνήκει στὴν κατηγορία αὐτῆ. Μέσα του ὑπῆρχε κάποια ἀνησυχία, κάτι πού τὸν ἐνοχλοῦσε καὶ τὸν ἐσπρωχνε νὰ ἐρευνήσει, νὰ μπει μέσα στὰ ζητήματα.

«Οἱ φιλοσοφοῦντες ἐν Ἑλλάδι» δὲν θὰ τοῦ συγχωρέσουν τὴν τόλμη, πού εἶχε ν' ἀναποδογυρίσει τὴν παλιὰ νοοτροπία.

Ὁ Θεοδωρίδης καταπιάστηκε μὲ τὸ πιὸ ὠραῖο καὶ τὸ πιὸ δύσκολο θέμα, τὴν **Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν**. Ὁ κλάδος αὐτὸς εἶνε ἡ πέτρα, ὅπου ἀκονίζεται ἡ φιλοσοφικὴ διάνοια καὶ ταυτόχρονα τὸ σημεῖον, ὅπου τραβιοῦνται ὄλοι οἱ ἀνθρωποὶ, πού στοχάζονται. Γιὰτὶ στὴν εἰσαγωγὴ δίνεταί ἡ εὐκαιρία νὰ σταθεῖ κανεὶς ἀντίκρου στὸ συνολικὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα καὶ νὰ πάρει μιὰ θέση. Ὁ φιλόσοφος δταν γράφει τὸ σύστημά του βάζει μπροστὰ τὸ σκοπὸ του καὶ τὸν ἐπιτυλίγει χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται τί γίνεται ἢ τί ἔγινε γύρω του καὶ ἀφίνει στοὺς ἄλλους τὴ φροντίδα νὰ τὸ δεχτοῦν. Ὅταν ὅμως γράφει Εἰσαγωγὴν, ἀλλάζουν τὰ πράγματα. Εἶνε ὑποχρεωμένος νὰ ὀπλιστεῖ μὲ τίς πιὸ πλαταιεῖς γνώσεις μ' ὄλη τὴ δύναμη τῆς κριτικῆς γιὰ νὰ πολεμήσει ἐπιθετικὰ ἢ ἀμυντικὰ.

Γι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ μεγάλοι στοχαστῆς, πού ἔδωσαν φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ ἔπεβλήθησαν, εἶχαν τὴ φιλοδοξία νὰ γράψουν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Λίγοι ὅμως τὸ πέτυχαν. Μέσα στοὺς λίγους αὐτοὺς εἶνε καὶ ὁ Θεοδωρίδης.

Μὲ ἰδιαιτέρη χαρὰ πῆρα στὰ χέρια μου τὸ βιβλίον. Ἔκανα ἄθελα τὴ σύγκριση μὲ τὴν *Einleitung in die Philosophie* τοῦ Oswald Külpe, μὲ τὸ βιβλίον πού ἀπὸ τὰ 1895 ὡς τὰ 1915 ἀγκυρήθηκε ἐξαιρετικὰ. Βέβαια δὲν ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ ὁμοῖοι πού τραβάει ὁ καθένας. Ζυγίζοντας ὅμως τὰ δύο βιβλία ἔβλεπα διὰ τὴ ζυγαριὰ βάραινε κατὰ τὸ μέρος τοῦ Θεοδωρίδη.

Ὅπως τὸ λέει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, λογάριάζε νὰ περιλάβει στὴν εἰσαγωγὴν κατὰ τὸ κλασσικὸ διάγραμμα καὶ τοὺς ὑπόλοιπους κλάδους τῆς φιλοσοφίας: Λογικὴ, Ἠθικὴ, Αἰσθητικὴ κλπ., τ' ἄφισε ὅμως γιὰτὶ θ' ἄπλωνε πολὺ τὸ βιβλίον. Μ' ὄλο πού μᾶς λυπάει, γιὰτὶ διαφοροτικὰ θὰ εἶχαμε τίς γνώμες του καὶ πάνω στις ἐπιστήμες αὐτές, ὡς τόσο νομίζω διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὴν ἐξέταση τῶν βασικῶν προβλημάτων, αὐτῶν ἀκριβῶς πού ἐξετάζει τὸ βιβλίον, γιὰτὶ τ' ἄλλα εἶνε παράγωγα καὶ κάπως περιθωριακά.

Ἄς κοιτάξουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ ἔργο. Ἡ βασικὴ κυρίαρχη γραμμὴ του εἶνε: ἀντικειμενικὴ ἐκθεση καὶ ἀντικειμενικὴ κρίση τῶν ζητημάτων καὶ θέση ἀπέναντι σ' αὐτά. Ἦν τελευταῖο εἶναι τὸ δυνατότερον στὸ Θεοδωρίδη. Παίρνει θέση ἀντίκρου στὰ ζητήματα διὰ ὅπως θὰ τὸν δηγοῦσε ὁ συναίσθηματικὸς του κόσμος, ἀλλὰ ὅπως τὸν δηγοῦσε ἡ ἀντικειμενικὴ παρατήρηση (πρβλ. σελ. 95-96, 153-156, 181-286, 205-210, 223-226, 295-296, 457-462).

Ὁ Θεοδωρίδης μᾶς δίνει ὑποδειγματικὴν κατὰταξιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Τοποθετεῖ τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας, δίνει τὰ στοιχεῖα πού τὸ ἀποτελοῦν, καὶ τ' ἀναλύει ἕνα ἕνα ἐξαντλητικὰ, ὥστε νὰ μὴ μᾶς ἀφίνει κενὰ καὶ ἀσάφεις, ἀλλὰ μᾶς προκαλεῖ νὰ σκεπτοῦμε κάθε ζήτημα πιὸ πέρα, δηλαδὴ μᾶς γεννάει τὴν φιλοσοφικὴν διάθεση.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βιβλίου τὸ πιάνουν οἱ δύο βασικοὶ κλάδοι, ἡ Γνωσιθεωρία καὶ ἡ Μεταφυσικὴ. Πολὺ σωστὰ, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴν ἐρευνα τῶν ζητημάτων αὐτῶν θὰ μπορέσουμε νὰ νιώσουμε τί εἶνε ἡ φιλοσοφία.

Στήν έρευνά του ο Θεοδωρίδης παίρνει τήν επιστημονική αντιιδεολογική θέση. (προβλ. τις γνώμες του για τή δυνατότητα, για τήν πηγή και για τήν ουσία τής γνώμης, για τή θεωρία τής αλήθειας και για τήν αντίληψη του Θεού, για τήν ύλη, για τό χώρο και χρόνο κλπ.).

Οι σημερινοί «φιλοσοφοῦντες» παπαγάλοι τής μόδας, που μηρυκάζουν κακοχωνεμένα οσα άκουσαν από τό τελευταίο τους δάσκαλο στήν περίφημη Γερμανία, μπορούν να διακηρύξουν τό Θεοδωρίδη καθυστερημένο, γιατί. λέει, δέν εινε... ιδεοκράτης, γιατί δέν πιστεύει σε απόλυτες και αιώνιες αλήθειες. Ο Θεοδωρίδης όμως πατάει στο στερεό έδαφος τής επιστήμης, που δέν μπορούν να τό κλονίσουν όλες αυτές οι ιδεολογικές αερολογίες.

Η κατάταξη που δίνει στα προβλήματα τής γνωσιοθεωρίας και τής μεταφυσικής — θέλω να μιλήσω και για τις δύο μαζί — εινε πολύ σωστή γιατί παρουσιάζει δλόκληρο τό πλαίσιο, που μέσα σ' αυτό κινήθηκαν στήν ιστορική τους διαδρομή οι δύο βασικοί κλάδοι.

Στήν έρευνα των θεωριών δίνει τή γενετική μιαιμόρφωση και προσέλευση τής μιαι άπ' τήν άλλη. Όπου χρειάζεται μας δίνει νύξεις για τήν κοινωνική προσέλευση τής κάθε μιαι. Στο επίκαιρο και περιμάχητο σήμερα σημείο αυτό, έχω να παρατηρήσω, πως ο Θεοδωρίδης έπρεπε να εινε διαφορικώτερος και διαφοριστικώτερος.

Τα πορίσματα του σε κάθε κεφάλαιο τής γνωσιοθεωρίας έχουν εσώτερη συνάφεια κάτι, που προέρχεται από τή γενική αντικειμενική του αντίληψη (προβλ. 156, 186, 209-210 224-226) Ο Θεοδωρίδης δέν παραπλανήθηκε από άγοραία ιδεολογική φιλοσοφία που μας φουρνίζει χρόνια δλόκληρα ή Γερμανία. Ειλικρινά και θαρραλέα τονίζει ότι «ο κόσμος εινε όπως φανερώνεται στή νόηση, όπως παρουσιάζεται στήν άμεση εμπειρία με τό κομμάτι του τό πραγματικό, τό υλικό να πούμε, και τό κομμάτι του τό πνευματικό. Έτσι ή άποψη τής μέρας φαίνεται δικαιωμένη και τό κοινό έννοιητο άλάθητο» (σελ. 210). Αξίζει ιδιαίτερα να τονιστεί στο σημείο αυτό ο τρόπος, που κρίνει τό ρασιοναλισμό και εμπειρισμό, ιδεαλισμό ρεαλισμό (186-210, ιδιαίτερα τα συμπεράσματα σελ. 205 κ. έ.).

Η μεταφυσική εινε τό μεγαλύτερο κομμάτι του βιβλίου, πάνω από 200 σελίδες. Η εξέγηση του όρου «Μεταφυσική» (σελ. 233-234) εινε πολύ πειστική και αξίζει να συζητηθεί από τους ιστορικούς τής φιλοσοφίας, γιατί θα μας λύσει μερικά ανεξήγητα ζητήματα. Για μένα ή έρμηνεία του Θεοδωρίδη φαίνεται πιο κοντά στα πράγματα και μάλιστα εινε ουσιαστικώτερη από τήν τρεχούμενη έξωτερική και τυπική.

Ο Θεοδωρίδης εινε φυσικό να στέκεται κριτικά άπέναντι στή μεταφυσική, ύστερα από τήν έκθεση των γνωμών του, που κάνει στή γνωσιοθεωρία, κι' αυτό δείχνει στο πρώτο κεφάλαιο «Μεταπορισμός». Δέν τήν άπορρίπτει όμως, παρά τής δίνει διαφορετικό νόημα. όπως δείχνει ή παρακάτω έρευνά του.

Στήν εξέταση τής μεταφυσικής βρίσκει τήν ευκαιρία να κρίνει τα πολυώνυμα φιλοσοφικά ιδεολογικά συστήματα, που έχουν έμφανιστεί στα τελευταία 50 χρόνια. Ιδιαίτερα τον άπασχολεί ο Bergson και όλα τα ύπομπερξονίδια που ξεφύτρωσαν τώρα τελευταία. Αφιερώνει ένα σημαντικό κεφάλαιο στή Φαινομενολογική Σχολή τής Γερμανίας.

Έκείνο που τόνισα για τή γνωσιοθεωρία (πορίσματα κλπ.) ίσχύει και για τό κεφάλαιο τής Μεταφυσικής. Ιδιαίτερα πρέπει να έξαρθεί, ότι γίνεται άποδεχτή ή διαλεχτική, όχι βέβαια όπως τήν παραμόρφωσε ο Hegel. Ο ίδιος φτάνει σ' ένα ξεκαθάρισμα και μιαι ξάστερη έκθεση τής διαλεχτικής. Το συμπέρασμά του εινε: «Έτσι ή Μεταφυσική κατατάει όχι έρευνα του ύπερφυσικού ή του μυστικού, που κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα παρά μιαι προγνωστική, μιαι επίσημη που μας κάνει να προβλέπουμε μελλοντικές μορφές και ν' άποχτήσουμε έξουσία πάνω σ' αυτές, με άλλες λέξεις να γίνουμε συνεργοί τής έξελιχτικής ή ιστορικής πορείας». Δέν χρειάζεται ν' αναλύσουμε τό συμπέρασμά αυτό. Όποιος έχει μυαλό να καταλάβει μπαίνει στο νόημα.

Η έρευνα για τήν ύλη και τό πνεύμα για τό θεό και τή φύση, τήν κοινωνία, γίνεται με ύποδειγματικό τρόπο. Οι θεωρίες αυτές εξετάζονται και αναλύονται ως τό βάθος και τοποθετούνται, εκεί που πρέπει (προβλ. σελ. 328 τήν τοποθέτηση τής νεοδευταλιστικής θεωρίας του Driesch)

Τό συμπέρασμα τής έρευνας, κατά τή γνώμη μου, βρίσκεται στο τέλος του κεφαλαίου «Ντετερμινισμός ή Ίντετερμινισμός» (σελ. 444-445). «Όλα στον κόσμο, από τα φυσικά φαινόμενα τής ατομικής συνείδησης, ειναι μιαι ζωντανή λειτουργία, μιαι συνέχεια με τήν ιδιορρυθμία της, που παρουσιάζει κανονικότητα και νομοτέλεια. Από τή νομοτέλεια αυτή δέν ξεφεύγει ούτε ή πνευματική ζωή, ούτε ο συναισθηματικός κόσμος, ούτε ή βούληση του ανθρώπου».

Έπειτα από τήν αντίληψη αυτή, ο Θεοδωρίδης στο τελευταίο του κεφάλαιο «Ο ρυθμός τής Μεταφυσικής» (σελ. 459-462) μας δίνει τις αρχές που έξγαλε από τή μελέτη του.

Βάση του εινε ή διαλεχτική κίνηση και ροή. Τίποτα δέν εινε αιώνιο και απόλυτο. «Η πραγματικότητα δέν εινε σταματημένες και καρφωμένες οντότητες, παρά ή ζωντανή ροή που καθορίζεται στή διάνοια». «Γλη, χώρος, χρόνος κλπ. εινε ή ζωντανή πραγματικότητα τέτλια όπως φαίνεται στή συνειδησιακή ύψη τής κάθε εποχής: αυτό και τίποτ' άλλο, τίποτα πέρα, κάτω, πάνω, στο βάθος, τίποτα στο σχετικό ή στο απόλυτο». «Τις επιστημονικές αλήθειες, τις γνώσεις μας δηλαδή για τήν πραγματικότητα, τις δημιουργούμε με τήν έξέλιξή μας, με τήν διαλεχτική κίνηση και ροή. Στέκονται σε στενή έξάρτηση από τεχνικά μέσα τής εποχής και τή συνέχεια, τήν κοινωνική δηλαδή διάρθρωση». Και καταλήγει στο βασικό συμπέρασμα ότι «ή φιλοσοφία πρέπει ν' άρχισι με τή μελέτη τής κοινωνίας» (σελ. 461 κ. έ.).

Οι βασικές αυτές αρχές τοποθετούν τό Θεοδωρίδη εκεί που πρέπει.

Στή σημερινή εποχή, που ξεχύθηκε ένα κύμα μεσαιωνικού σκοταδισμού, τό βιβλίο του Θεοδωρίδη έρχεται σαν μιαι καλοπροσδεχτή αντίδραση, γεμάτη φώς και άπειρες παρορμήσεις. Στέκεται δίπλα στα πιο προσδευτικά και πρωτοπορικά έργα.

Ο Θεοδωρίδης γράφοντας τήν Εισαγωγή στή Φιλοσοφία έξωσε δυό γερά χτυπήματα στήν αντίδραση του καθαρευουσιανισμού και στήν άναρχία του λόγιου ψευδοδημοτικισμού. Άπ' τόνα μέρος άπόδειξε άλλη μιαι φορά ότι ή δημοτική γλώσσα εινε ίκανή να έξφράσει κάθε διανόημα. Άπ' τ' άλλο μέρος έξαξε άναρχούμενους ψευδοδημοτικιστές ότι δημοτική γλώσσα δε θα πει μετάρφραση άπ' τήν καθαρεύουσα. Πρέπει να τονίσω ότι τό ύφος του ειναι από τα καλλίτερα που παρουσιάστηκαν. Χωρίς να κάνει επιτήδευση, άβίαστα και ζωντανά μας δίνει τα δυσκολώτερα διανοήματα με τον καθορίτερο τρόπο. Στο σημείο αυτό ο Θεοδωρίδης έχει μιαι ιστορία. Η μελέτη του για τό Stefan George και «Η σημερινή θέση τής ψυχολογίας» μας δείχνουν τή γραμμή του.

Κλείνοντας τό πρόχειρο αυτό σημείωμα θεωρώ άπαραίτητο να τονίσω πως ο Θεοδωρίδης έχει ύποχρέωση να μας δώσει συνέχεια των μελετών του. Πρέπει χωρίς άλλο να δει τό φώς μιαι Ιστορία τής φιλοσοφίας. Οι μελετητές τής Εισαγωγής άγαπήσανε τό βιβλίο του και τους γεννήθηκε ή επιθυμία να άποχτήσουν και άλλα. Γι' αυτό και περιμένουν.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ

ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΚΡΙΒΟΛΟΓΙΑ

Γιό κανένα αρκετά έξυθερνή άνθρωπο οι τάσεις τής **Ίδέας** δέν ειναι κρυφές. Ακόμη περισσότερο: πολύ λίγος έξελάστηκε από μερικές φράσεις του μανιφέστου της. Μα κι' αυτές έξελάστηκαν άμέσως άπ' τα πρώτα φύλλα, όπου δείχτηκε πως ή **Ίδέα** εινε αντιδραστικό όργανο. Τό είπαν όλοι. Οι εκδότες πειράχτηκαν. Ηθελαν σώναι και καλά να μην ειναι αντιδραστικοί. Ηθελαν «βαθεία κοινωνική άλλαγή». Ποιά; Πώς; Πότε; Δέν εινε δουλειά μας να τό καθορίσουμε, λέει ο ένας. Αργότερα θα δήτε, λέει ο άλλος. Πολλοί άρχισαν να νομίζουν πως οι εκδότες τής **Ίδέας** δέν ήξεραν τι έλεγαν, τι ήθελαν, τι πίστευαν. Εύτυχως που ο κ. Σ. Μελάς, πνεύμα εύκίνητο, καθαίο, άκριβές, ανάλαβε να κατατοπίσει τό πολύ κοινό — πολύ πιο μεγάλο άπ' τό κοινό του περιοδικού του — δίνοντας του να καταλάβει άπ' τις στήλες του «Έλ. Βήματος» κατά τρόπο άναμφισβήτητο, τους σκοπούς τής **Ίδέας**. Πιο ειλικρινής ή πιο άσυγκράτητος άπ' τους όπαδούς του βρήκε καλές ευκαιρίες για να μας φωτίσει. Έτσι όταν κατέβηκαν τα καλά παιδιά τής Ε. Ε. Ε. στήν Αθήνα τους έστειλε μερικά ιδεολογικά φιλάκια, «χαρακτηριστικώς» όπως λέν οι δημοσιογράφοι. Προχτές έκανε κάτι καλύτερο: Μας ειπε καθαρά και ξάστερα πως ή **Ίδέα** εινε «τό μόνο περιοδικό όργανο τής καθεστωτικής παρατάξεως». («Έλ. Βήμα», 19 Αύγ. 1933). Οι εκδότες τής **Ίδέας** έξακολουθούν ν' άπορούν: Έμεις αντιδραστικοί; Όχι, εινε απλώς «καθεστωτικοί». Πρό παντός ακριβολογία.

ΕΡΡΙΚΟΣ ΜΠΡΕΜΟΝ

Άπό τό έργο του γάλλου συγγραφέα Έρρίκου Μπρεμόν που πέθανε τις μέρες τούτες έβδομηντάρης περίπου — είχε γεννηθεί στα 1865 — δε θα με άπασχολήσει στο μικρό τούτο σημείωμα, παρά μονάχα ή πολύκροτη θεωρία του τής άδολης ποίησης. Η θεωρία αυτή, άλλωστε, εινε ό,τι άποκλειστικά, σχεδόν, γνωρίζουμε από τον Μπρεμόν στον τόπο μας — ποιος από μας διάβασε τή δεκάτομη ιστορία του του θρησκευτικού αισθήματος; — και ό,τι και στή Γαλλία γνώριζε περισσότερο τό μεγάλο καλλιεργημένο κοινό.

Άλλά, πρώτα-πρώτα: μπορεί να ονομαστεί ή θεωρία τής άδολης ποίησης, θεωρία του Μπρεμόν; Τό επίθετο «άδολη» ειναι δικό του, επίθετο — έυρημα που και μόνο θα έφτανε να έξασφαλίσει τύχη έξαιρετική στή θεωρία. Ο Μπρεμόν στήριξε συστηματικά, μεθοδικά, στα πιο σοβαρά φιλοσοφικά ύποβαστάγματα τή θεωρία, τήν πλάτυνε με όλες τις δυνατές αισθητικές προεκτάσεις τήν άνέλυσε, τήν άνέπτυξε, τήν ξεκαθάρισε, τήν περιφρούρισε με τα πιο δυνατά επιχειρήματα. Για όλ' αυτά ή θεωρία τής άδολης ποίησης εινε θεωρία δική του, και ακόμα περισσότερο, για τή μυστική χροιά που τής έξωκε, για τό ύστατο τέρας που έταξε στήν ποίηση, και που εινε, κατά τή γνώμη του, όπως και όλων των άλλων τεχνών, ή ένωση της με τήν προσευχή.

Μά ή ουσία τής θεωρίας, εκείνο που βασικά και πιο καθαρά τή χωρίζει άπ' όλες τις άλλες θεωρίες για τήν ποίηση, δε μπορεί, βέβαια, ν' άποδοθεί στον Μπρεμόν. Η αισθητική της άρχή βρίσκεται στα θεωρητικά γραφτά του Πόε και των γερμανών ρωμαντικών, στον Μπικοντλαίρ, άργότερα στα κηρύγματα των συμβολιστών και του Μαλλαρμέ, και, τέλος, σε μερικά άρθρα του

Βαλερύ. Και η φιλοσοφική της άφστηρία, σε όλους τους αντιρασιοναλιστές φιλόσοφους και ιδιαίτερα στον Μπερζόν.

Ποίηση κατά τον Μπερζόν είναι κάτι που δεν επιδέχεται λογική εξήγηση («ineffable», «impondérable»), ένα ρεύμα μυστικό που διαπερνά τις λέξεις και διοχετεύεται και σε μας, μια «υποδλητική μαγεία» («magie suggestive») όπως την ονόμαζε ο Μπωντλαίρ. Το περιεχόμενο ενός ποιήματος δεν έχει καμιά σημασία, όλη η σημασία του βρίσκεται στην έκφραση. (L'ineffable est dans l'expression). Μά η έκφραση δεν πρέπει να είναι κατ' ανάγκην μουσική, δεν έχει ανάγκη ο ποιητής να δανείζεται από τη μουσική τα έκφραστικά του μέσα, όπως ήθελαν οι συμβολιστές. Υπάρχουν σίγχοι εξάισιοι που δεν περιέχουν, λέγει ο Μπερζόν, παρά μόνον όση μουσική επιβάλλουν οι κανόνες της προσωδίας. Και άλλοι των οποίων δεν εξαίρομε την αρμονία, την πραγματική, άλλωστε, παρά μόνο και μόνο λόγω της αδυναμίας στην οποία βρισκόμαστε να ονομάσουμε με διαφορετική λέξη την παράξενη γοητεία των. Βέβαια, εξακολουθεί, χωρίς κάποιο είδος μουσικής, ποίηση δεν υπάρχει. Μά και πάλιν ένα πράγμα τόσο φτωχό, τόσο εύτελές — μερικές ήχηρες δονήσεις — δε μπορεί να είνε το κύριο στοιχείο, ακόμα λιγώτερο, το μοναδικό, μιας πείρας όπου κλείνεται, οτι πιο εσώτερο έχει η ψυχή μας.

Τι είναι η μουσική του ποιητικού λόγου κατά τον Μπερζόν; Όχι η ίδια η σύσταση του λόγου, η αντιρασιοναλιστική, ο ποιητικός λόγος που εκπορεύεται από τις περιοχές του άσυνειδήτου, αλλά η εξωτερική μουσική, η ρίμα, οι συνηχήσεις, οι καντέντσες, μέσα «χονδροειδή» με τα οποία, πολύ φυσικά, είναι αδύνατον να μās μπάσει ο ποιητής στις ζώνες εκείνες όπου κολλάζει ή εμπνευση και όπου, κατά την έκφραση του Σαίξπηρ, δεν ακούγεται παρά μόνον η μουσική των πλανητών. Έτοιμα δύναμη δε μπορούν να έχουν οι λέξεις, ή μάλλον, την έχουν μόνον καθ' όσον, γίνονται άγωγοί του μυστικού και μυστηριώδους ρεύματος, καθ' όσον μεταβάλλονται σε μια άληθινή μαγεία (une véritable incantation), χάρις στην οποία, επικοινωνούμε όχι με τις ιδέες πρώτα ή με τα αισθήματα του ποιητή, αλλά με την ψυχική κατάσταση που τον έκανε ποιητή, με τη συγκεκριμένη συμπαγή πείρα την άπρόσιτη στή συνείδηση (conscience distincte).

Τη βαθύτερη αυτή ψυχική πείρα μπορεί να μās τή δώσει ή πρόζα; Μπορεί να μās δώσει το ανέκφραστο και το άνειπωτο που κλείνει η ψυχή, την «άγια ζέστα», «το βάρος της αιωνιότητας πάνω στην καρδιά», όπως λέγει ο Κήτς; Όχι. Η πρόζα νοοκρατείται και άπευθύνεται μονάχα σε οτι, επιφανειακώτερο έχουμε, σε οτι πιο εξωτερικό. Για τουτό οτι μπορεί να έκφρασει ή πρόζα, νοήματα, αισθήματα, περιγραφές, άφηγήματα, διδασκαλία, οτι έρεθίζει τη φαντασία, ακόμα και οτι προκαλεί άμεσες συγκινήσεις, φέρνει δάκρυα ή ρίγη, δε μπορεί να είνε στοιχείο για την άδολη ποίηση, γνήσιο στοιχείο ποιητικό, είνε στοιχείο «άκάθαρτο» — στή μεταφυσική έννοια — και οάν τέτοιο, πρέπει να έξορίζεται άπ' την ποίηση. «Η πρόζα, λέγει ο Μπερζόν, είνε ένας φωσφορισμός ζωηρός και φτερωτός που μās τραβά έξω από τον έαυτά μας. Η ποίηση μια πρόσκληση του έσω, «ένα βάρος συγκεκριμένο» κατά τη φράση του Γουορτσγουόρθ. Το βάρος αυτό που άλλου ζητεί να μās ώθήσει, παρά στις οσπές μοναξίες εκείνες όπου μās περιμένει, όπου μās κκαλει μια περισσότερο άπ' ανθρώπινη παρουσία; Άν πιστέψουμε τον Γουώλτερ Πέιτερ, όλες οι τέχνες τείνουν ν' άνταμώνουν τη μουσική. Όχι, τείνουν όλες, καθεμιά με τα ίδια της μέσα, — τις λέξεις — τα χρώματα — τις γραμμές — τείνουν όλες ν' άνταμώνουν την προουχή.»

Η κατακλείδα της θεωρίας του Μπερζόν είνε μυστική. Μυστική και η αρχή της. Η ποίηση πηγάζει από τις πιο άνεξερεύνητες περιοχές του ανθρώπου. Δέν καθορίζεται, δεν εξηγείται. Άνάγεται σε οτι πιο σκοτεινό υπάρχει μέσα μας. Είνε το ανέκφραστο και το άνεκλάητο που γίνεται ένα με την προσευχή και που γυρίζει πάλιν στο ανέκφραστο και το άνεκλάητο. Στην άγκαλιά, θά έλεγε ένας χριστιανός, του Θεού. Στην μυστηριώδη και άνεξερεύνητη ουσία του κόσμου, την εμπληρη θεότητα, θά έλεγε ένας πανθειστής.

Και ο' αυτήν ακόμα την καθαρά θρησκευτική της ύπόσταση, η θεωρία του Μπερζόν πλησιάζει πολύ τη θεωρία του Πόε. Ο νεοπλατωνικός άμερικανός ποιητής, ο θρημένος με τους γερμανούς ρωμαντικούς, εσώτατη αρχή της ποίησης, ουσία της πιο βαθιά, θεωρούσε την έκσταση. Μια κατάσταση άπόλυτα μυστική, όπου η ψυχή πνιγμένη σε δάκρυα νοσταλγίας, θυμάται την αιώνια πατρίδα της, τους ούρανοους. Στην έκσταση δε χωρεί ούτε αισθημα, ούτε συναίσθημα. Είνε μια πείρα πνευματική που άποκλείει κάθε στοιχείο του «θυμικού» οάν «μη άδολο» οάν εύτελής. Το ίδιο πιστεύει και ο Μπερζόν, το ίδιο και ο Βαλερύ, άναχωρώντας, όμως, ο τελευταίος αυτός, από άλλη αρχή, αισθητική και νοοκρατική (intellectualiste). Για το Βαλερύ η ποίηση είνε κάτι άπολύτως «ήθηλημένο» άφοι δεν έγκαιται παρά στή συνάρτηση των λέξεων (un système pur des ornements et des chances du langage). Έμπνευση δεν υπάρχει, και ο ένθουσιασμός δεν είνε «κατάσταση ποιητική».

Και ο Μπερζόν όλη τη γοητεία της ποίησης, όλο το μυστήριό της, όλη την ουσία της, την περιορίζει στην έκφραση, στην έκφραση εν συναρτήσει, όμως, πάντοτε, με τη μυστική πείρα της ψυχής, με το «ρεύμα» — το ηλεκτρικό ρεύμα, όπως του έγραψαν κοροϊδευτικά — που διαπερνά τις λέξεις.

Μια φιλοσοφία της ποίησης καθαρά ρασιοναλιστική, όχι μυστική, είναι κατά τον Μπερζόν κάτι σπανιώτατο, ένα τέρας, ένας «κομήτης» στην παγκόσμια ιστορία της αισθητικής. Βρίσκεται ο' αντίθεση, αν όχι πάντα με τη θεωρητική διδασκαλία, τουλάχιστον, όμως, με την πείρα των ποιητών και με τη διαίσθηση των φιλοσόφων όλων των εποχών.

«Πάντα, εκτός από ώρισμένες περιόδους μονάχα, λέγει, σχετικά πολύ σύντομες, η ποίηση θεωρήθηκε οά μιάν ενέργεια ιδιαίτερη, όχι έχθρική, μά διάφορη από τις ενέργειες τις καθαρά νοητικές. Μια γνώση, άφοι μās θέτει ο' έπαφή με τα πράγματα, μά μια γνώση έντελώς ξεχωριστή, που το άμεσο αντικείμενό της δεν είναι το αντικείμενο της νοητικής γνώσης: το γενικό. Που ο μηχανισμός της, ο μυστηριώδης, άλλωστε, δεν ύπακούει στους νόμους της Τέχνης του σκέπτεσθαι.»

Κ. ΠΑΡΑΣΧΟΣ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

Υποστηρίζεται κάθε τόσο πως πρέπει τάχα το Κράτος να παραχωρήσει και στο τυπογραφικό χαρτί την ατέλεια του δημοσιογραφικού και πολλοί προσδοκούν άπ' αυτό το μέτρο μια νέαν άνθηση της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής.

Κανείς άπ' όσους ζούν με την πέννα τους δεν μπορεί, φυσικά, να διατυπώσει την παραμικρή αντίρρηση γι' αυτήν την ιδέα, άναχωρώντας άπ' την αρχή πως έστω και μια ελάχιστη άνακούφιση του ελλωτα γραφιά πρέπει να γίνει δεκτή με κάποια άνανοποίηση. Άς μη φανταζόμαστε, όμως, πως ένα τέτοιο μέτρο είναι προορισμένο να σώσει το βιβλίο, και ειδικώτερα το ελληνικό, άπ' την προΐουσα εξαφάνιση που το άπειλει.

Πριν από δυό-τρία χρόνια το ελληνικό βιβλίο πουλιόταν 20 ως 30 δραχμές. Πουλιόταν, αλλά δεν άγοραζόταν. Κι' όταν οι εκδότες είδαν πως κινδύνευαν να γκρεμισούν οι άποθήκες άπ' το βάρος των άπούλητων βιβλίων. σπάσανε τις τιμές. Μερικοί, άσυστολα, τάβγαλαν σε καρτσάκια και σε πανέρια και τα πρόσφεραν για 5 ή για 10 δραχμές. Άλλοι με περισσότερη αξιοπρέπεια ρεκλαμάρισαν έκπτώσεις 50% με διάφορα προσχήματα. Κι' έτσι, μόνο τα νιόβγαλτα βιβλία διατηρούσανε την τιμή τους γύρω άπ' το μέσον όρο των 20 και 30 δραχμών. Ήρθε η πτώση της δραχμής που μείωσε αυτόματα τις ήδη έξευτελισμένες αυτές τιμές και που, περιορίζοντας το συναγωνισμό του ξένου βιβλίου, έπρεπε να ευνόησει την πούληση του ελληνικού.

Μ' όλα αυτά, διαπιστώνεται και πάλι οτι το ελληνικό βιβλίο δεν άγοράζεται. Και όμως, εκτός άπ' τις πρόσφατες εκδόσεις και μερικές σπάνιες παληές, ο ρωμηός που θέλει να διαβάσει μπορεί να βρει σήμερα όλα σχεδόν τα ελληνικά βιβλία — πρωτότυπα ή μεταφρασμένα και πάντα άμεταχείριστα — σε τιμές όπου κανενός άλλου τόπου άναννώστης δεν βρίσκει τα δικά του βιβλία. Το ελληνικό βιβλίο κατάντησε να πουλιέται όσο ένας καφές στού Ζαχαράτου, όσο μισή όκά ρετοίνα, όσο μισό πακέτο τσιγάρα! Πόσο λοιπόν πρέπει να πουληθεί για ν' άποφασίσει ο ρωμηός άναννώστης να τ' άγοράσει!

Όσο για τα νιόβγαλτα βιβλία, οι παροικούντες την Ίερουσαλήμ ξέρουν καλά πόσα άντίτυπα πουλιούνται άπ' το καθένα. Η ατέλεια του χαρτιού μπορεί να διπλασιάσει την πούλησή τους, μπορεί ακόμα και να την τριπλασιάσει: οι αριθμοί θά είναι πάντα τόσο μηδαμικοί που θά ντρέπεται κανείς να τους όμολογήσει. . .

Δε σώζεται το βιβλίο και, ειδικώτερα, το ελληνικό, με την ατέλεια του χαρτιού. Άν μās δοθεί πάει καλά. Όσοι όμως ενδιαφέρονται, και μάλιστα επαγγελματικά, για το βιβλίο, πρέπει να στρέψουν άλλου την προσοχή τους. Πρώτα-πρώτα στις γενικές συνθήκες της ζωής, που πολεμούν παντού το βιβλίο: ο άθλητισμός ρούφηξε τη νεολαία. Ο κινηματογράφος, το γραμμόφωνο και η ραδιόλα κατάργησαν την γνώριμη προπολεμική οικογενειακή σκηνή, όπου πατέρας, μάνα και παιδιά διάβαζαν τη νύχτα στο σπύτι, κάτω άπ' τη μεγάλη λάμπα της τραπεζαρίας. . . Μπορούν ν' άνατραπούν οι νέες αυτές οι συνθήκες; Και μήπως είνε καν άνάγκη ν' άνατραπούν;

Ειδικώτερα για την Ελλάδα, ίσως υπάρχει ακόμη έδαφος για τη διάδοση του βιβλίου στην έπαρχία, προτού την κατακτήσουν δόλτελα οι συνθήκες της μοντέρνας ζωής. Κάτι λοιπόν μπορεί ακόμη να γίνει για το ελληνικό βιβλίο. Είναι όμως, θαρρώ, πλάνη να προσδοκούμε την άνατροπή των σημερινών συνθηκών και μάλιστα από μόνη την ατέλεια του χαρτιού.

Α.

ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Θράκη Θρούλου (Ν. Πρωτοπαπά): Ντίνος Μαρίνης, Μονόπραχτο δραματάκι, Άλεξανδρούπολις, σελ. 25 δρχ. 10. — Μάνου Καρπή: Με το νόμο εκτός νόμου, σελ. 188, δρχ. 30. — Θ. Ι. Κουφάκη: Πρός πολυτέκνους έπιστολή (διάξεις με θέμα την άνάγκη του περιορισμού των γεννήσεων) σελ. 52. Ήράκλειον. — Freud: Το Μέλλον μās άυταπάτης (μετάφ. Θ. Παπακωνσταντίνου), σελ. 96. Έκδοσις Γκοβόστη. Έμμ. Λαμποδαρίδου: Σχολική Άντίληψις και Πρόνοια. — Γ. Κουρμούλη: Αί Παραιτήσεις της Λογοκρατίας.

Περιοδικά: *Νέα επιθεώρηση*, δελτίο κριτικής και πληροφοριών.— *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, τεύχος Ἰουλίου—Σεπτεμβρίου.— *Ἴόνιος Ἀνθολογία*. — *Σοσιαλιστικὴ Ἐπιθεώρηση* (πολιτικὴ—οἰκονομία—κοινωνιολογία—τέχνη—πληροφορίες). — *Νέοι Πρωτοπόροι*, ὄργανο τῶν πρωτοπόρων τῆς Ἑλλάδας. — *Κοινωνικὴ Ἔρευνα*, μηνιαία πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπιθεώρηση.— *Ὁ Λυτρωμὸς*, μηνιαῖο περιοδικό.— *Νέα Ζωή*, διμηνυ ἐπιθεώρηση γραμμάτων καὶ τέχνης.

Κύκλος: Στὰ τελευταῖα φύλλα πολὺ ἐνδιαφέρουσες μεταφράσεις ἰσπανῶν ποιητῶν καὶ τοῦ ποιητῆ Ἑλιστ.

Η ΝΕΑ ΜΑΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Ἀπὸ τῆς 10 Σεπτεμβρίου τὰ γραφεῖα «Φλάμμα» μεταφέρονται στὴν ὁδὸν Ἀμερικῆς 16α.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στὴ σ. 216 στ. 12, (ἄρθρο κ. Γιάννη Μηλιάδη) ἀντὶ «προσωδιακῆ ἔνταση» νὰ διαβαστεῖ «προσωδιακῆ ἔκταση» καὶ στὴ σ. 218, στ. 5.— ἴδιο ἄρθρο — ἀντὶ «ποθῶντας ἕνα μελλοντικὸ θέατρο» νὰ διαβαστεῖ «ἕνα μελλοντικὸ ὑπαίθριο θέατρο».

ΤΑΧΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ:

Π. Ν. ΚΑΡΑΒΙΑΣ, Ε. ΛΕΥΚΟΠΑΡΙΔΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΑΔΗΣ, ΦΑΝΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Τ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ, ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ — — — — —

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Μόνον ἐτήσιες: Δρχ. 50. — Ἐπαρχίες 60. — Ἐξωτερικὸ ἕνα δολλάριο.
ΓΡΑΦΕΙΑ: Ὁδὸς Ἀμερικῆς 16α (Ἐκδόσεις «Φλάμμα») ΑΘΗΝΑ.
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: Ε. Λευκοπαρίδης.